

Karşılaştırmalı Tarih Yöntemi ve Eleştirisi

A. Teyfur Erdoğan

Öz: Fikren 18. yüzyılın sonunda ortaya çıkan ancak yoğun olarak 20. yüzyılda kullanılmaya başlanan karşılaştırmalı tarih yöntemi, çeşitli tarihsel birimlerin mukayesesi sonucu ortaya konan benzerlik ya da farklılıklarını açıklama, tahlil etme ve yorumlama yöntemidir. Yöntemin karşılaştırma yapmadan yürütülemeyecek çalışmaları ortaya koymak, tekil olayların mukayesesiyle elde edilen verilerle daha sağlam genellemeler yapmak, tarihçilere daha geniş bir bakış açısı kazandırmak gibi amaç ve faydaları bulunmaktadır. Bununla birlikte yöntem bazı ciddi sorunlar doğurmakta, bu sorunlar yüzünden de sıklıkla eleştirilere maruz kalmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tarih, karşılaştırma yöntemi, tarih yazıcılığı.

Abstract: Comparative history which intellectually emerged at the end of the 18th century, is a method of explaining, analyzing and interpreting the similarities or the differences which are put forth as a result of comparing the various historical units. The purposes of the method are; to reveal the subjects which can not be performed without comparison, to make generalizations with obtained data from comparison of individual events, to give broader perspective to historians. While reaching the aim the temporal/spatial/social etc. features should be considered. This article reveals general features to be considered in the comparative history and then discusses the mistakes in using this method and critics about these mistakes.

Keywords: History, comparative history, historiography.

@ Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi. teyfur@gmail.com

id <https://orcid.org/0000-0002-2118-4860>

© İlmî Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0641
insan & toplum, 2021.
insanvetoplum.org

Başvuru: 15.04.2021
Revizyon: 13.06.2021
Kabul: 25.07.2021
Online Basım: 15.09.2021

Kısa Giriş

Makalenin kaleme alınış sebebi, Türkiye’de neredeyse saplantı haline gelen, tüm tarihçilerce istenen ama hakıyla bir türlü uygulanamayan bir yöntem üzerine düşünmek, geçmişini ele almak ve bugününü tahlil etmektir. Böylelikle Türkiye’deki tarihçilerin büyük kısmınca hâlâ tam olarak ne olduğu anlaşılamamış yöntemi eleştirel okumaya tabi tutmaktır. Bu yöntem üzerine mevcut yazının büyük kısmı İngilizce, Almanca ve Fransızcadır. Türkçe bir iki önemli makale dışında ciddi bir çalışma yoktur. Bu makalede sırasıyla şunlar ele alınmış, tespit ve tahlil edilmeye çalışılmıştır: Karşılaştırmalı tarih yönteminin tanımı ve tarifi, yöntemin geçmişi, bu yöntemle ele alınan konular, yöntemin uygulanması ve çeşitleri, yöntem ile güdülen amaçlar, elde edilen faydalar ve ortaya çıkan sorunlar. Son olarak sorunları aşmak için önerilen çareler ve yöntemin eleştirisi.

Karşılaştırmalı Tarih Yönteminin Tanımı

Karşılaştırmalı tarih (*vergleichende Geschichte/histoire comparée*) yöntemi/yaklaşımı/ aracı farklı veya aynı mekândan ve/ya zamandan (dört terkip elde etmek mümkündür) alınan olay, olgu veya tarihsel birim(ler)i mukayese ederek sahip olunacak benzerlikler ya da farklılıklardan yola çıkarak yapılan anlama, tahlil etme ve yorumlama olarak tanımlanabilir. Karşılaştırmaların yöntem mi, yaklaşım mı yoksa sadece bir araç mı olduğu ABD’li tarihçi William H. Sewell (d. 1940) tarafından uzun uzadıya tartışılmıştır. Bu tartışma güncelliğini hâlen korumaktadır (1967). Buna yöntem değil sanat diyen de çıkmıştır (Elliott, 1995, s. 13). Belki de en doğrusu bunların hepsinin bir bileşimidir.

Karşılaştırmalı tarih yöntemine benzer ama farklılar arz eden başka tür yaklaşımlar da mevcuttur. Karşılaştırmalı tarih yöntemi dışında konu edinilen vaka, olgu veya birimleri birbirinden ayırmadan (zira karşılaştırmalı tarih yöntemi bunu yapar), yani onları ayrı ayrı ele almadan, bu birimler arasındaki benzerliklere/farklılıklara ve yakınlaşmalara/uzaklaşmalara bakmadan sadece aralarındaki ilişkilere, bağlantılara, devamlılıklara, bir arada oluşlara, geçişlere ve etkileşimlere değinilerek yapılan tarih yöntemlerine “paylaşılan tarih” (*entangled history/Verflechtungsgeschichte*), “aktarılan tarih” (*Transfergeschichte*), “kültürel aktarım modeli” (*model of cultural transfer*) ve “kesişen tarih” (*histoire croisée*) isimleri verilir. Bunlar her ne kadar karşılaştırmalı tarih yöntemiyle uyum içinde de olsalar ve aralarında her ne kadar ortak noktalar da bulunsa her biri diğerinden farklıdır (Werner ve Zimmerman,

2004; Ther, 2009). “Paylaşılan tarih”, iki birimin (örneğin; Osmanlı ve Rus)¹ geçmişlerinin birbiriyle paylaşım içinde olmasını işaret eder. Aktarımlara, bağlantılara ve karşılıklı etkileşimlere etkin şekilde bakılır. “Aktarılan tarih”e göreyse doğrudan veya dolaylı aktarımlar her yerde cereyan eder ve bunlar, bütün medeniyetleri birbirine bağlar. Örneğin sömürgeciler ve sömürülenler bu aktarımlar sebebiyle birbirlerine bağlanmışlardır. Bu aktarımlar ana ülkeden sömürülen ülkeye olduğu gibi henüz az çalışılmış olsa da sömürülen ülkeden ana ülkeye de işlemiş ve akmıştır. Burada vurgu, dikkat edileceği üzere Avrupa dışına kaymaktadır. Bu yaklaşımı geliştirenler: Hintli antropolog Shalini Randeria (1955-) ve Japonya tarihçisi Sebastian Conrad’dır (1966-). Aktarılan tarih daha ziyade kültürlerarası ama özellikle Almanya ve Fransa beynindeki kültürel paylaşımı ve aktarımı ele alan çalışmalar için kullanılır (küramsal tartışma için bkz. Middell, 2000; Ther, 2009, s. 208). Fransız tarihçi Michel Espagne’a (1952-) göre kurallar, imgeler ve temsiller bir kültürden diğerine aktarılır. Bu, kavramların aktarımı vasıtasıyla gerçekleşir. Aktarım işte bu süreçtir (Espagne, 1994).² Geleneksel karşılaştırma yöntemi kullanılarak Avrupa’daki üniversite sistemlerine ve sosyal güvenlik uygulamalarına bakıldığında ülkeler arasında birçok farklar görülmüş ve bir ülkeninki ileri diğerininki geri kabul edilmiştir. Bu yüzden genel olarak Avrupa’da neden yüksek bir sosyal güvenlik düzeyi bulunduğu ve 19. yüzyıldan sonra Fransız üniversitelerinin büyük bir değişim içine girdiği doyurucu şekilde açıklanamamıştır. Ancak kültürel bakımdan aktarılan tarih yapıldığında Fransız ve Almanların birbirlerini her zaman izledikleri, gözledikleri, kısmen taklit ve az da olsa reddettikleri görülecektir. Çünkü “kültürel aktarım tarih yöntemi” keşişen veya paylaşılan tarih yöntemlerinin aksine iki ülke veya iki devlet arasındaki keşfedilmemiş irtibatlar meselesini amaç edinmez. Aksine o, yabancı kabul edilen kültür unsurlarının reddedilişlerine, taklit ve kabul edilişlerine ve kendi amaçları için dönüştürülmelerine, uyarlanmalarına odaklanır (Ther, 2009, s. 207). Osmanlı tarihi için bu tür yaklaşıma benzer ama bilinç ve yönetsel bütünlükten yoksun özellikle teşkilat tarihine yönelik çalışmalar söz konusudur.³ Fuad Köprülü (1890-1966) de Türk tarihçiliği için çok erken bir vakitte *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* isimli kitabında şöyle demiştir: “... her devirde ve her coğrafi sahada dıştan gelmesi muhtemel tesirleri... tespit etmek mecburiyetindeyiz. Ancak böyle ... komparatif bir usul sayesinde, her müessesenin dahili gelişmesini, maruz kaldığı dış

1 Bu konudaki yazın için bkz. Leikin, 2021.

2 İki örnek çalışma için bkz. Espagne ve Werner, 1987; Espagne, 1999.

3 Örneğin; Osmanlı merkez ve taşra teşkilatlarının, eğitim kurumlarının, güvenlik güçlerinin, sağlık uygulamalarının misalleri için bkz. Erdoğdu, 2005.

tesirleri, iktibas olunan yabancı müesseselerin milli bünyemiz içinde nasıl bir mahiyet aldığını bütün sebepleri ve neticeleriyle anlamak kabil olur” (1981). “Kültürel aktarım tarih yöntemi”, karşılaştırmanın tarihselliğini ortaya çıkarması bakımından da önemli bir görev ifa eder. Kendilerini diğerleriyle karşılaştırmanın eskiden beri ülkeler arasında yapılageldiğini biliyoruz. Burada hem klasik karşılaştırma hem de kültürel aktarım tarih yöntemlerinin ele aldıkları birimleri bağlamlarından kopararak kurmaca içinde yeniden inşa ettiklerini (*constructivist*) görüyoruz (Ther, 2009, ss. 208-209). Alman tarihçi Jürgen Osterhammel’e (1952-) göreyse sadece kültürel değil siyasi, toplumsal ve iktisadi gelişmeler için de aktarılan tarih kullanılmalıdır. Yine sadece komşu veya benzer kültürlere sahip ülkeler için değil mesela Japonya ve Almanya’yı aynı anda ele almak için de kullanılabilir. Çünkü aktarım (*Transfer*) kavramı bütünleşme (*Integration*) kavramından daha geniş içeriklidir (Kaelble, 2005).

“Kesişen tarih” yaklaşımında ise tarihinin inşacı ve müdahaleci vasfı çok daha belirgin ve vurguludur. Ele alınan iki birimin birbiriyle sıkı bağlantı içinde olmasına dikkat edilir. Karşılaştırmaya tabi tutulan toplumların farklı yönlerinin temelden hesaba katılması esastır. Sürekli, bakış açısı değiştirilerek bu yaklaşım tatbik edilir. Bu sayede artan oranda düşünömseldir. Klasik karşılaştırma ve ulusaşırı (*transnational*) çalışmalardaki gibi iki birim karşılaştırmasının ötesine geçerek çok taraflı yaklaşım ve araştırma gerekir. Bu yaklaşıma göre klasik karşılaştırma ve aktarılan tarih aynı sıkıntı ve sorunlara sahiptir (konunun ayrıntıları için bkz. Werner ve Zimmermann, 2002, 2003, 2006; Kocka, 2003; Kaelble 2005; Kocka ve Haupt, 2009, s. 2; Olstein, 2009, s. 38). Başka tür yöntemler de teklif edilmektedir: Bütünleşme tarihi (*integration history*), ilişkiler tarihi (*relations history*) vb.

Karşılaştırmalı tarih yöntemi ayrıca karşılaştırma yönteminin temel alınmadığı, esas amaç olmadığı veya anahtar öge olarak kullanılmadığı ve karşılaştırmaların sadece zımnen yapıldığı ya da başka amaçlar için istimal edildiği tarih çalışmalarından da ayırt edilmelidir (Welskopp, 1995; Cohen, 2004, s. 60).

Karşılaştırmalı Tarih Yönteminin Geçmişi⁴

Karşılaştırmalı tarih yöntemi tam oturmadan önce yapılan “karşılaştırmalı tarih” örnekleri gibi görünen çalışmalar, tahmin edileceği üzere yüksek bir bilinç ve yöntemsel bütünlükten yoksundurlar. Buna rağmen eski çağlardan beri muhtelif di-

4 Karşılaştırmalı tarih yönteminin ayrıntılı gelişimi ve geçmişi için bkz. Redlich, 1958; Haupt, 2001. Kuramsal çalışmaların listesi için bkz. Cohen ve O’Connor, 2004, ss. 181-185.

siplinlerce ve bilginlerce farklı birimleri birbirleriyle mukayese ederek ele almak ve anlamaya çalışılmak görülen bir tutumdur. Eski Yunan'da olduğu gibi Yeniçağ'da da bu örneklerle rastlarız: İbn-i Haldun (1332-1406), Giambattista Vico (1668-1744), Voltaire (1694-1778), Adam Smith (1723-1790), Alexis de Tocqueville (1805-1859), Karl Marx (1818-1883), Émile Durkheim (1858-1917), Max Weber (1864-1920), Arnold J. Toynbee (1889-1975), Immanuel Wallerstein (1930-2019) karşılaştırmalı tarih yönteminin prototip çalışmalarına imza atan isimlerden bir kaçıdır.

18. yüzyılın sonunda daha yoğun uygulanmaya başlanmış karşılaştırmalı tarih yöntemi/yaklaşımı/aracı (Schieder, 1965, s. 546; Schriewer, 2003) 19. yüzyılda evrim kuramı ile birlikte ele alınmaya başlanmış ve belirli bir toplumu “toplumsal evrim merdiveni”ne yerleştirerek onun hangi basamakta olduğunu saptamak için kullanılmıştır. Yavaş yavaş gözden düşmekte olan evre kuramına (*stage theory*) göre kurumlar, iktisadi sistemler, toplumlar hatta medeniyetler düzenli bir izlek ve gelişim örüntüsü izlerler. Bu sebeple farklı mekân ve zamanda bulunsalar, farklı ayrıntılara sahip de olsalar karşılaştırılabilirlik özelliği arz ederler. Mesela ABD’li iktisatçı Walt W. Rostow’un (1916-2003) sanayileşme kuramına göre sanayileşmiş tüm toplumlar gelişmede aynı sorunlarla karşılaşır, aynı iktisadi aşamalardan geçerler (1960). Rostow’un kuramı 1960’larda uluslararası karşılaştırma çalışmalarıyla desteklenmeye çalışılmıştır. Fakat daha sonra uluslararası sistematik karşılaştırmalar yapılmaya başlanmış ve kuramın sorunları tedricen meydana çıkmıştır. Bu kuramın bugün artık tarihçiler, iktisatçılar ve siyaset bilimciler nezdindeki etkisi çok sınırlıdır. (Kocka ve Haupt, 2009, s. 6). Bu anlayış içinde Avrupa’daki toplumlar üst aşamadakiler olarak algılanırken bu üstünlüğü doğuran sebepleri anlamak için Avrupamerkezci (*ethno/euro-centric*) bakış karşılaştırmalarda ağırlık kazanmıştır (Koselleck, 1975; Fabian, 1983; Burke, 2005, s. 25; Kaelble, 1999, ss. 79-92; Osterhammel, 1996). Avrupa dışı dünya ise karşılaştırma yönteminde “modernleşme laboratuvarı” olarak kullanılmıştır (Conrad, 2009, s. 55, 56; Schieder, 1965, s. 532). Karşılaştırma çalışmalarını hızlandıran diğer amiller, aydınlanma, ulus devlet inşası, kapitalizm, göç hareketlerinin hızlanması, modernleşme ve ilerleme atılımları olmuştur.

Avrupa’da ulus devletler kurulduka millî tarihlerin her biri Avrupa tarihine yaptıkları katkılar etrafında değerlendirilerek ve tertiplenerek yazılmaya başlanmıştır. Yine aynı ülkeler, tarih yazımlarında Kuzezybatı Avrupa (muhyayel “ideal” model) toplumlarının temel unsurlarına olan benzerliklerini göstermeye ve kültürel bakımındansa farklılıklarını yüceltmeye yönelmişlerdir (Liakos, 2008, ss. 141-142). 1989’dan sonraysa Alman merkezci paradigmanın güçlendiğini söylemek mümkündür (Conrad, 2009, s. 52, 53).

Tarih disiplininden daha önce karşılaştırma yapan disiplinlerin başında toplumbilim (sosyoloji) gelmektedir. Bu demek değildir ki hukuk, dilbilim, iktisat, folklor, edebiyat, insaniyat (antropoloji), siyaset gibi diğer disiplinler de karşılaştırmaya başvurmamışlardır (Schieder, 1965, s. 532; Müller, 1993 akt. Kocka ve Haupt, 2009, s. 12).⁵ Ancak toplumbilimin karşılaştırmalı tarihe yönelik verdiği ürünler hem daha önce hem de bugün için toplama baktığımızda daha kabarıktır. Neden? Çünkü bir örnekten yola çıkarak genelleme yapmak mümkün değildir. Hâlbuki toplumbilim genelleme yapma peşindedir. Bu yüzden daha fazla örnek bulmak için geçmiş, toplumbilimcilere zengin bir hazine sunar gibi gözük müştür (Postan, 1971, s. 20; Olstein, 2009, s. 40). Toplumbilimin yaptığı bu karşılaştırmalı tarih çalışmaları neticesinde ortaya “tarihsel sosyoloji” çıkmıştır (Granger, 1911, ss. 26-54; Abrams, 1994, s. 1, 2). Tarihsel sosyoloji, karşılaştırmalı tarihi kullanarak toplumbilim yaptığı için tarih ve toplumbilim disiplinlerinin birbirine yaklaşmasına sebep olmuştur.

Tarihsel sosyolojide kullanılan karşılaştırmalı tarihin temellerinin John Stuart Mill (1806-1873) tarafından *A System of Logic* (Londra, 1843) isimli eserde atıldığı kabul edilir. Mill bu eserinde karşılaştırmalı çalışmalara temel teşkil edecek iki yaklaşım ortaya koyar: *Method of agreement* (uzlaşma usulü) ve *method of difference* (farklılık usulü). İlki benzerlikler, ikincisiyse farklılıklara eğilir. Mill’e göre nedensellikleri (*causality*, doğa bilim dallarındaki sebep sonuç ilişkisi) tespit etmek adına farklılık yaklaşımı uzlaşma yaklaşımından daha sağlıklı sonuçlar verir (Mill, 1843, ss. 427-450).

Her iki yaklaşımın temelinde de kıyasın aslında şu türleri yer alır:

- i. Argumentum a pari: Kıyas-ı bi'l-misl (misli ile kıyaslama),
- ii. Argumentum a contrario: İstidlal-i bi'l-aks (aksi ile kıyas),
- iii. Argumentum a fortiori: Öncelikli/güçlü kıyas,
- iv. Argumentum ad baculum: Baskı/zor ile kıyas,
- v. Argumentum ad consequentiam: Sonuca bakarak kıyas.

Tarihsel sosyolojide Durkheim bir başka önemli isimdir. Toplumbilimin öncülerinden Durkheim karşılaştırmalı tarih yaparak konuya eğilmenin toplumbilim açısından sağlıklı sonuçlar elde etmek için en elverişli yol olduğunu belirtir. Durkheim karşılaştırmalı tarihin mutlaka zaman ve mekân gözetilerek yapılması gerektiğini söyler. Ona

5 Nitekim çok önemli ve Marc Bloch'u (1886-1944) da karşılaştırma konusunda etkileyen bir dilbilim çalışması için bkz. Meillet, 1925.

göre karşılaştırma, doğa bilimlerindeki deney gibidir (San, 1993, s. 156, 157; Berger, 2003, s. 191). Durkheim yanında Weber'in de karşılaştırmalı tarih açısından anılması gerekir. Weber eserlerinde ele aldığı örnekleri karşılaştırarak tasnif eder. Böylelikle sonuçta "ideal tip" kavramsallaştırmasına ulaşır. Hatırlayalım Weber karşılaştırma ile elde ettiği modellere ideal tip demektedir (Burke, 2005, s. 26; San, 1993, s. 157). Modellemede soyutlama esastır: "Schon der erste Schritt zum historischen Urteil ist... also... ein *Abstraktionsprozeß*, der durch Analyse und gedankliche Isolierung der Bestandteile des unmittelbar Gegebenen... verläuft" (Weber, 1985, s. 274).

Bu anlayışın yaratıcıları ve temsilcileri olan Weber ve Durkheim'ın yolunda giderek karşılaştırmalı tarih yapan ilk meslekten tarihçilerse 20. yüzyılın başında Otto Hintze (1861-1940) (1962-67, 1, s. 29, 84-119) ve Marc Bloch (1928) olur. Benzer etkiyi Fernand Braudel (1902-1985) ve diğer Annales Okulu temsilcilerinde de görürüz. Oswald Spengler (1880-1936) ve Shmuel N. Eisenstadt (1923-2010) isimleri de bu cetvele eklenmelidir. Bu arada yukarıda ismi sayılan İngiliz tarihçi Arnold Toynbee *A Study of History* isimli eserinde yöntemi bütünlüklü olarak algılayamamış ve kullanamamış olsa da tarihçiler arasında karşılaştırmalı tarih yöntemini erken uygulayan isimler arasında yer alır. Hem Spengler hem de Toynbee biyolojik benzeşimler (*analogy*) yaparak karşılaştırmalı tarih yöntemiyle farklı medeniyetleri incelemişler ve ortaya sentetik çalışmalar koymuşlardır.

Daha sonra 10-12 Haziran 1935 önemli bir tarih olarak karşımıza çıkıyor. Çoğunluğu Belçikalı ve Fransızlardan oluşan tarihçiler Brüksel'de toplanarak feodalizmi tartışırlar. Bu tartışma ilk karşılaştırmalı tarih çalışmaları cemiyetinin oluşumuna vesile olur: Soci t  Jean Bodin pour l'Histoire Comparative des Institutions. Henri Pirenne (1862-1935) bu cemiyetin ilk başkanı seçilir. Cemiyet, dünyanın farklı köşelerinden uzmanları konuşma yapmaları için sırayla davet etmeye başlar. Konular serflik, kulluk, kölelik, pazar, tarımsal topluluklar, müsadere vb. Her bir bulgu ve sonuç, cemiyetin yayın organı olan *Receuil de la Soci t  Jean Bodin*'de yayımlanır. Cemiyetin arkasındaki çok etkili isimlerden biri de Orta Çağ Rus tarihçisi Alexandre Eck'tir (1876-1953) (Eck, 1936; Kedar, 2009, s. 12 akt. Szeftel, 1956).

II. Dünya Savaşı'nın ortalarına gelindiğinde çeşitli disiplinlerdeki karşılaştırmalı incelemelerin özellikle ABD'de ivme kazandığı görünüyor. Bu eğilim daha sonraki yıllarda Avrupa'da özellikle nüfus, iktisat, toplum ve kültürel tarih alanında devam edecektir. Bu çalışmalarda süreçlere, yapılar ve kurumlara öncelik verilir. Konular içinde grevler, boşanmalar, refah incelemeleri, okul sistemleri, işçilik izlekleri, iş dünyası, sanayileşme, şehirleşme, azınlıklar ve modernleşme ağırlıktadır (Burke, 2005, ss. 22-24; Kocka ve Haupt, 2009, s. 12, 17). Bu yıllarda karşılaştırmalı tarih

yönteminin bugün artık gözden düşmüş yukarıda da ele aldığımız “evre kuramı”nın (*stage theory*) merkezinde yer aldığını görürüz.

II. Dünya Savaşı'nın bitiminde karşılaştırmalı tarih yöntemi yeni bir safhaya girer. Carlton J. H. Hayes (1882-1964), 27 Aralık 1945 tarihinde American Historical Association'da verdiği etkili bir sunumda ABD tarihini karşılaştırmalı tarih yöntemiyle Batı medeniyeti tarihi içinde ele alacak daha fazla tarih çalışması yapılması gereğini vurgular. Bugün aynı sözleri biz Türkiye'de duyuyoruz. Böylelikle ırk, siyaset, din ve ulus konularındaki ön yargılar kırılabilecektir (Hayes, 1945-46, s. 215, 216 akt. Kedar, 2009, s. 13). Gerçekten de ABD'de bu konferans sonrasında ardı ardına karşılaştırmalı tarih yöntemine dayalı çalışmalar birbirini izlemeye başlar. Bundan sonraki önemli yıl 1958'dir. Bu yıl, karşılaştırmalı tarih yöntemiyle çalışan iki önemli tarihçi dikkat çekmeye başlar: Ronald Syme (1903-1989) ve Fritz Redlich (1892-1978). Bir diğer önemli gelişme Comparative Studies in Society and History isimli meşhur derginin Londra Orta Çağ tarihçisi Sylvia L. Thrupp (1903-1997) editörlüğünde çıkarılmaya başlanmasıdır (bkz. Kedar, 2009, s. 14, 15).

1980'de tarihçi George M. Fredrickson (1934-2008) ABD'de yoğun karşılaştırmalı tarih çalışmaları yapar. Fakat bu yıllarda bu çalışmalar erken dönemin aksine fazla ses getirmez. 1986'ya geldiğimizde ABD'de bu sefer karşılaştırmalı tarih yöntemi çalışmalarıyla karşımıza Raymond Grew (1930-) çıkar. Grew, Comparative Studies in Society and History dergisinin editörüdür. Ancak Grew'un çalışmaları da yine yeterince ilgi görmez (Kedar, 2009, ss. 18-20). Ama 1989'a geldiğimizde ve Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle karşılaştırmalı tarih çalışmaları ABD'de patlama yaşar (Zimmermann, 2010, s. 170). Hemen akabinde 1990'lı yıllarda Avrupa'da AB'nin hem kendi gelişimine yön vermek hem de dünyadaki gelişmelerden etkilenmesi suretiyle karşılaştırmalı tarih çalışmalarının sayısında artış başlar (Grew, 1985; Kaelble, 1999, ss. 7-9, 114-150; Kaelble, 2005). Bunların içinde en büyük pay Almanya'da-kilere aittir. Bunun arkasındaki saik, Almanya'nın nasıl olup da İngiltere, Fransa ve ABD'den farklı olarak National Socialism'e kaydığını tespit etme isteğidir (Kaelble, 1996, s. 99; Kocka, 1996). Karşılaştırmalı tarih konusunda tartışmalar artar ve kavramsal (*conceptual*) gelişmeler kaydedilir (Kaelble, 2005, 2009, ss. 20-22).⁶ Aynı yıllarda Türkiye'de de bu tür çalışmalara ilginin oluşmaya başladığını ancak büyük bir gelişmenin kaydedilemediğini görürüz.

6 Belli başlı dergilerdeki karşılaştırmalı tarih yöntemi çalışma oranları için bkz. Olstein, 2009, ss. 45-47.

Geçmişin Kısa Bir Değerlendirmesi

Yapılan tüm çalışmaların başlık ve muhtevaları incelendiğinde⁷ karşılaştırmalı tarih yönteminin esas itibarıyla ulusal tarihlerin hizmetinde kullanıldığı ve bugüne kadar (tarih uğraşısının ilgi alanı dışında kalan “kanunlara ulaşma ameliyesi” ile meşgul olduğu için) tarihten ziyade esas itibarıyla toplumsal bilimlerde (*social sciences*) ama özellikle tarihsel veya karşılaştırmalı toplumbilimde (*sociology*) istimal edildiği ve o dalların bir yöntemi olarak kabul edildiği görülmektedir (Smelser, 1976).⁸ Nitekim Durkheim’ı dinleyecek olursak karşılaştırmalı toplumbilim, toplumbilimin özel bir dalı değil bizzat kendisidir (1895, s. 169).⁹

Karşılaştırmalı tarih yöntemi/yaklaşımı/aracının da sabit kalmadığını, değişime uğradığını ve sürekli şekilde yeniden gözden geçirildiğini söylemeliyiz (bu değişim üzerinde özellikle çalışan ABD’li tarihçi Nancy Green’dir (d. 1951) (1994, 2002, 2004)). Son değişikliklerle özellikle tek bir ulusu aşan -ki son zamana kadar karşılaştırmalı tarih çalışmaları hep ya uluslar ya da bölgeler temelinde yapıyordu- ve (dinler, göçler, savaşlar, Birleşmiş Milletler, NATO, AB gibi) uluslararası, ulusaşırı¹⁰ ve (şirketler gibi) çokuluslu hale gelen ve birçok coğrafya/ulus içinde aynı anda bulunan ve yeni karşılaştırma yöntemleri/yaklaşımları/araçları uygulanmadan anlaşılması neredeyse imkânsızlık derecesinde zorlaşan konular, semantik uygulamalar ve kavram tarihi çalışmalarında (bu çalışmaların bir listesi için bkz. Cohen ve O’Connor, 2004, ss. 186-197) Avrupalı tarihçiler arasında karşılaştırmaların uygulandığı görülmektedir (Iggers, 1984). Avrupa ile kıyaslandığında ABD ve Kanada’daki tarih yazıcılığının hâlâ ulusal temelde yapıldığını söylemek mümkündür.

Karşılaştırmalı tarih çalışmalarının diğer tarih çalışmalarına olan oranına baktığımızda bunun çok düşük olduğunu müşahede ediyoruz. Nitekim *Historical Abstracts*’ın 1958 yılından bugüne kadar olan ciltlerine bakıldığında yaklaşık yedi yüz elli bin künyeden, başlığında “comparative”, “compared”, “comparison” veya “comparing” kelimeleri geçen tarih çalışmaları yaklaşık altı bin, oranının ise %0,75 civarında

7 Türkiye’de de durum benzerlik göstermektedir. Bunun için bakılan kaynaklar YÖK Tezleri, Turkologischer Anzeiger, Historical Abstracts, International Medieval Bibliography, Türkiye Makaleler Bibliyografyası ve Index Islamicus’un 1960’lı yıllardan bu yana olan sayılarıdır. Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası I-II’ye bu yöntemin Türkiye’de uygulanmadığı yılları kapsadığı için bakılmamıştır.

8 Bu alanda yapılan çalışmaların bulunacağı yerler Redlich, 1958, s. 377; Müller, 1993; Haupt ve Kocka, 1996, ss. 47-130.

9 Bu yolda yapılan çalışmalara örnek olması için bkz. Glotz, 1907; Berr, 1911; Davillé, 1913, 1914; Pirenne, 1923, 1931, s. 444, 445; Bonnell, 1980; Skocpol ve Somers, 1980; Salvati, 1996; Kaelble, 1995. Türkiye’den birkaç örnek için bkz. Ergut, 2001-2002; Ergut ve Uysal, 2007.

10 Ulusaşırı yöntemin eleştirisi için bkz. McGerr, 1991. Buna verilen cevap için bkz. Tyrell, 1991.

olduğu görülmektedir. Bu düşük orana rağmen karşılaştırmalı tarih çalışmalarının sayısının her geçen yıl arttığı da göze çarpmaktadır (Lorenz, 1999; AHR, 1999; Thelen, 1999; Hopkins, 1999; Stoler, 2001; Bender, 2002). Türkiye’de ise YÖK’teki tezler incelendiğinde yaklaşık on bin tarih tezi içinde karşılaştırmalı tarih çalışması yaklaşık ellidir, oranı ise %0,5’tir (Eski oran için bkz. Tütüncü ve Ünal, 2019, s. 80).

Avrupalı tarihçiler arasında gittikçe artan oranda kabul gören ve girişte bahsedilen yeni karşılaştırmalı yöntemler/yaklaşımlar/araçlar, geleneksel karşılaştırmalı tarih yöntemiyle bazı ortaklıklar arz etselerde esas itibarıyla onda var olan eksiklikleri ve sorunları bertaraf etmeye ve ulusal bakış açısının getirdiği sınırların ötesine geçmeye çalışmaktadırlar. (en yeni çalışmalardan birkaçı için bkz. Hampsher-Monk vd., 1998; Osterhammel, 2001a, 2001b; Spiliotis, 2001; Manning, 2003; Middell, 2005; Wagner, 2006).

Karşılaştırmalı tarih konusunda yazılmış başlıca eserler hususunda bu alanın uzmanları arasında ittifak vardır (bu alanda yapılmış ilk önemli çalışma ve bugün gelinen noktayı anlamak için bkz. Langlois, 1890. Diğer çalışmalar için bkz. Valensi, 1990; Kaelble, 1999; Detienne, 2000; Kocka ve Haupt, 2009, s. 9; <http://edoc-histoire.univ-paris1.fr/bibliocomparatisme.pdf>): Karl Polanyi, *The great transformation. The political and economic origins of our times* [Büyük dönüşüm. Zamanımızın siyasi ve iktisadi menşeleri], Boston, 1944; Philippe Ariès, *L’enfant et la vie familiale sous l’ancien régime* [Eski Rejim’de çocukluk ve aile hayatı], Paris, 1960; Alexander Gerschenkron, *Economic backwardness in historical perspective* [Tarih bakış açısında iktisadi geçmişe yönelme], Cambridge, 1962; Barrington Moore, *Social origins of dictatorship and democracy. Lord and peasant in the making of the modern world* [Diktatörlüğün ve demokrasinin toplumsal kökenleri], Boston, 1966; Robert Eric Wolf, *Peasant wars of the twentieth century* [20. yüzyılda köylü savaşları], NY, 1969; John Dunn, *Modern revolutions* [Yeni devrimler], Cambridge, 1972; Carlo Ginzburg, *I Benandanti: Stregoneria e culti agrari tra Cinquecento e Seicento* [Benandanti. 16. ve 17. yüzyıllarda büyücülük ve kırsal inançlar], 1966, Cyril Edwin Black, *The dynamics of modernization: a study in comparative history* [Yenileşme dinamikleri: Bir karşılaştırmalı tarih çalışması], NY, 1966 ve Michael Mann, *The sources of social powers* [Toplumsal güç kaynakları], Cambridge, 1986; Jeffery M. Paige, *Coffee and power: revolution and the rise of democracy in central America* [Kahve ve iktidar: Orta Amerika’da demokrasinin yükselişi ve ihtilal], Cambridge, 1998;¹¹ Stefan Plaggenborg, *Ordnung und Gewalt: Kemalismus-Faschismus-Sozialismus* [Tarihe emretmek: Kemalist Türkiye, Faşist İtalya, Komünist Rusya], Oldenburg, 2012.

11 Bu eseri Yalansız’da gördüm (2019, s. 157).

Karşılaştırmalı Tarih Yönteminin Konusu

Karşılaştırmalı tarih yöntemi umumiyetle Hellenizasyon, feodalizm, merkantilizm, kapitalizm, Batılılaşma, dünya sistemi, modernleşme, yüzyıl savaşları, I. Dünya Savaşı, II. Dünya Savaşı, Soğuk Savaş gibi büyük toplumsal olay ve bünyelere, iki bin yıllık Hristiyanlık tarihi, bin beş yüz yıllık İslam tarihi gibi geniş süreçlere (*longue durée*) odaklanır ve bunları konu edinir (Tilly, 1984). Bu demek değildir ki mikro ve küçük meselelere de eğilinmesin. Karşılaştırmalı tarihin konusu bu itibarla çoğunlukla siyasi, iktisadi, toplumsal, askerî, hukuki, dinî manzumeler (*system*) (medeniyetler, şehirler, kurumlar, üretim tarzları, kölelik, soyluluk, evlilik, azınlıklar vs.), fikirler (ideolojiler, milliyetçilik, aydınlanma vs.), hareketler (yenileşme (*modernization*), savaşlar, ihtilaller, ayaklanmalar, inkılaplar, tarikatlar, kadın, işçi ve göç hareketleri vs.) ve kültürel alanlar (deneyimler, tavırlar, zihniyetler, simgeler, kültürel uygulamalar, değerler, lisanlar vs.) olarak karşımıza çıkar.

Kısaca toplumsal ve siyasi tarihler, milliyetçilik, kavramlar, kurumlar ve bilim tarihi gibi daha birçok tarih alt disiplininde karşılaştırmalı tarih yöntemi kullanılmaktadır.

Karşılaştırmalı Tarih Yönteminin Türleri ve Uygulanması

Öncelikle söylenmesi gereken, karşılaştırmalı tarih yönteminin oldukça esnek bir yapıda olduğudur. Bu birçok farklı şekilde karşılaştırmalı tarih yönteminin yeniden ve tekrar kurulmasına izin verir. Karşılaştırmalı tarih yönteminde birincisi ferdi birimler arasındaki farklara nüfuz etmeye çalışılarak zıtlıkları ve birbirine olan uyumsuzlukları tetkik etmek, ikincisi genellemeler yoluyla umumi modeller oluşturmaya ve anlamaya çalışarak benzerlikler ve ittifaklar hakkında yoğunlaşmak üzere iki boyuttan ve bu iki boyutun farklı terkipler halinde bir arada kurulumundan söz edilebilir (konunun ayrıntıları için bkz. Braembussche, 1989; Skocpol ve Somers, 1980).

Yukarıda da söylendiği gibi karşılaştırmalı tarih yöntemini erken uygulayan tarihçilerden biri olan Bloch'a göre karşılaştırmalı tarih yöntemi iki yolla yapılabilir: İlkin zaman ve mekân açısından birbirinden farklı iki birim ele alınır ve bunların benzerlikleri ve farklılıkları ortaya konulur. İkincisi, zaman ve mekân açısından birbirine yakın ve sürekli ve/ya yoğun etkileşim içinde bulunmuş ya da aynı etkilere maruz kaldığı veya ortak kökenden geldiği düşünülen iki birim ele alınır ve bunların benzerlikleri ve farklılıkları ortaya konulur. Yalnız şu da belirtilmeli ki Bloch aynı toplum içindeki fenomenlerin birbirleriyle olan benzerlik ve farklılıklarını tasvir ve açıklama çabalarını karşılaştırma olarak adlandırır, karşılaştırmalı

tarih yöntemi olarak değil (2007, ss. 36-39). Bu iki tür karşılaştırma sonradan şu isimlerle anılır olmuştur: “Çapraz karşılaştırma” ve “koşut karşılaştırma”. Çapraz karşılaştırmada (*cross comparison*) karşılaştırmaya tabi tutulan birimlerin içinde bulunduğu zaman ve mekân uzak iken koşut karşılaştırmada (*parallel comparison*) zaman ve mekân yakın hatta çoğu durumda ya zaman ya da mekândan biri ayniyet arz eder. Bu arada koşut karşılaştırma (*parallel comparison*) ile koşut karşılaştırmalı tarih (*parallel comparative history*) arasında da farklar vardır (Skocpol ve Somers, 1980, ss. 187-192).

Karşılaştırma türleri için başka isimlendirmeler de kullanılmıştır: Farklılık odaklı (*contrast-oriented*) karşılaştırmalar, geniş tahlili (*macro-analytic*) karşılaştırmalar, koşut (*parallel*) karşılaştırmalar (Skocpol ve Somers, 1980, ss. 187-192). Bir başka isimlendirme şöyledir: Kültürel, tarihsel, karma ve tefsiri (yorumsal/hermeneutik) karşılaştırmalar. “Kültürel karşılaştırma”, biz/onlar farklılığını kurar ve buna dayanır. “Tarihsel karşılaştırma”, geçmiş ile bugün farklılığını kurar ve buna dayanır. “Karma karşılaştırma”, bu iki karşılaştırmadan müteşekkildir ve biz/onlar gibi farklılıklara tarihsel örnekler bularak dikotomiye sağlamlaştırır. Hermeneutik karşılaştırmaysa bilinmeyen birimleri bilinenlerden yola çıkarak anlamaya ve yorumlamaya çalışmaktadır (Smith, 1978, ss. 240-264).

Amerikalı toplumbilimci Charles Tilly (1929-2008) ise iki etkenden yola çıkarak dört farklı karşılaştırma türüne ulaşmıştır. Bu iki etken: (i) Olayı (*fenomen*) içeren karşılaştırmaya tabi tutulan birimlerin sayısı. (ii) Olayın biçimi: Bu iki etkeni kullanarak ulaştığı dört farklı türse özgünlükçü, genelgeçerci, farklılıkçı/farklılık bulucu, küreselci/evrenselci (1984). “Özgünlükçü karşılaştırma”, mukayese edilen her birimin ayırt edici özelliğini ortaya çıkarma amacındadır. “Genelgeçerci”, genel izlekleri bulma ve açıklama amacındadır. “Farklılıkçı karşılaştırma”, mukayese edilen birimlerde bulunan hususi bir olayın değişikliklerini saptama amacındadır. “Küreselci karşılaştırma” ise bütün (sistem) ve parçalar arasındaki değişen ilişkileri izler. Ayrı bir tür olarak da bileşik (*incorporated*) karşılaştırmadan söz edilebilir. Buna göre birimleri yan yana koyarak karşılaştırma yapmak yerine birimlerin kendine bağlantılı ve karşılıklı işleyen ve geliştiren süreçlerini karşılaştırmayı benimser (McMichael, 1990).¹²

Karşılaştırma çeşitlerinden tekrar karşılaştırma tarih yöntemine geldiğimizde onun çeşitleri için de şu isimlendirmelerin yapıldığını görüyoruz: Benzeşik (*ana-*

12 Güzel bir örnek için bkz. Pomeranz, 2000 akt. Olstein, 2009, ss. 48-49.

logisch), örneksel (*paradigmatisch*), genellemeci (*generalisierend*), münferitleştirici/biricikleştirici (*individualisierend*), sentetik (*synthetisch*) “Benzeşik karşılaştırmada”, mukayese edilen seyrek veya az belgelenmiş bir vaka bol belgelenmiş vakayla yakın şekilde benzerlik gösterir kabulüyle çalışılır. “Örneksel karşılaştırmada”, verili bir olay/sorun, genel olarak geçerliliği kabul edilmiş bir yasayı/paradigmayı desteklemektedir kabulüyle çalışılır. “Genelleştirmeci karşılaştırmada”, görece fazla sayıda bilinen vakanın özellikleri aynı türden olduğu düşünülen vakalara atfedildiği tümevarım süreciyle işletilir. “Münferitleştirici karşılaştırmada”, tarihsel bir fenomenin ayırt edici tarafları tam olarak resmedilmeye ve tek tek vakalar karşılaştırmalı şekilde ele alınarak genel kavramlar geliştirmeye çalışılır. “Sentetik karşılaştırmada” ise farklılıkları ve tekdüzelik/aynılıkları saptamayı mümkün kılan soyut birim, kavram ve tipler, şimdiye kadar ele alınmamış tarihsel birimleri keşfetmek ve somut vakalar vasıtasıyla genellemeleri açıklamak için incelenirler. Burada bir uyarı! Bu yöntemle ele alınan soyut vakalar tarihsel gerçeklere gönderme yaptıkları için bunlar Weber’in mükemmel (ideal) tipleriyle aynı değildirler (ayrıntılar için bkz. Schieder, 1965, ss. 533-537, 541-545, 549-550). Tüm bunlar özgünlükçü, farklılıkçı, ayrıntıçı karşılaştırmalar ile genelleştirmeci, genelgeçerci ve benzerlikçi karşılaştırmalar olarak ikiye ayrılabilirler.

Bir başka ayırım karşılaştırmalı tarihin önemli isimlerinden Çek tarihçi Jürgen Kocka (1941-) tarafından yapılmıştır: Muvanesiz/dengesiz (*asymmetrical*) karşılaştırma, muvazeneli/dengeli (*symmetrical*) karşılaştırma. Muvazenesiz karşılaştırmada tek vakanın iyi anlaşılması esastır. Karşılaştırmaya dâhil edilen diğer birim(ler) hedefte değildir; onlar araç olarak kullanılırlar. Muvazenesiz karşılaştırma, araştırmaya harcanacak emek-zamandan tasarruf sağlar. Çünkü araç olarak kullanılan diğer birey(ler)e esas incelenen birey kadar emek harcamak gerekmez. Bu sebeple bu tür karşılaştırma, sınırlı sürede bitmesi gereken çalışmalar için tercih edilir (Kocka, 1999, s. 49). Dengeli karşılaştırmada ise birbiriyle aşağı yukarı eşit en az üç birim ele alınır. Amaç tipolojiye ulaşmaktır (Kocka, 1999; Kocka ve Haupt, 2009, s. 7). Buna Alman tarihçi Theodor Schieder’in (1908-1984) Doğu, Orta ve Batı Avrupa’daki ulus devletlerin gelişimini ele aldığı eski ama hâlâ etkili çalışması örnek olarak verilebilir. Schieder’e göre zaman ve programlı ideolojik yönelim konularında aralarında derin farklılıklar bulunan ulusal hareketler ise sistemli karşılaştırmayla ele alınabilirler (1966 akt. Kocka ve Haupt, 2009, s. 7). Başka bir tipolojiye yapısal tiplere değil çıktı tiplerine bakılarak yapılmaktadır. Örneğin Çek tarihçi Miroslav Hroch’un (1932-) çalışmasında bunu görürüz (Hroch, 1968 akt. Kocka ve Haupt, 2009, s. 7).

Karşılaştırmalı Tarih Yöntemiyle GÜdülen Amaçlar ve Yöntemin Faydaları

i. Karşılaştırmalı tarih yönteminin en temel amacı; tarihçilere karşılaştırma yapmadan ortaya koyamayacakları veya çok daha zor koyabilecekleri tarihsel olguları (*fact*), soru ve sorunları tespit ve tayin etme imkânı vermektir (Kocka, 2003, s. 40; Kocka ve Haupt, 2009, s. 4).

ii. Bloch'a göre toplumsal sistemler arasındaki farkları görmek diğer bir büyük amaçtır (bu amacı ortaya koyan çalışmalar için bkz. Bloch, 1928; Schieder, 1965, s. 531). GÜdülen bu amaca rağmen çalışmaların geneline bakılınca asıl amacın ulus devletlerin ve ulusların biricik özelliklerini görmek olduğunu müşahade ediyoruz (Berger, 2003, ss. 188-190). *Comparative Studies in Society and History* dergisinin editörü Sylvia L. Thrupp (1903-1997) da ilk sayıda (1958-1959) bu durumu ortaya koyar.

iii. Karşılaştırmaya tabi tutulan birimlerin arasındaki farkları ve benzerlikleri ortaya koymak ve (doğa bilim dallarındaki) nedenselliğe dayalı (doğa bilimin amacı olan) açıklamaları bulmak, genelleştirme yapmaya çalışmak diğer bir amaçtır. Bu hüküm özellikle son yıllarda revaçta olan tek bir ulusu/kavmi aşan (*supranational*) ve (dinler, göçler, sınırlar, uzay, çevre özellikle savaşlar, Birleşmiş Milletler, NATO, AB gibi) uluslararası (*international*), ulusaşırı (*transnational*), bölge aşırı (*transregional*) veya (şirketler gibi) çok ulusu ilgilendiren tarihsel birimler için geçerli gözükmektedir.¹³ Bu amaç yalnızca ulusları aşan ve devasa (*macro*) konularda değil bunun yanında ulus altı (*subnational*) ve ayrıntı odaklı (*micro*) çalışmalarda da kullanılır.

iv. Karşılaştırma, mukayeseye tabi diğer birim(ler)in kendi parçaları arasındaki ilişkilerden ilham alarak öncelikle, önemli olanı tesadüfi olandan ayırmaya ve

13 Örnekler için bkz. Cohen ve O'Connor, 2004; Budde vd., 2006. Alman tarihçi Sebastian Conrad (d. 1966), Avusturya-Macaristan çifte monarşisi gibi çokuluslu siyasi birimlerin tarihinin ulusaşırı süreçlere dikkate alınmadan zor yazılacağını iddia etmektedir (2009, s. 53). Osmanlı ve Rusya imparatorluklarını da bu sınıfa dâhil etmek mümkün gözükmemektedir. Uluslararası ilişkiler çalışmalarını ele alınan birimler arasında onları ayırarak, sınır çizgilerini çizerek farklar ortaya koyar. Hatta birimler arasındaki alışverişler, değiş tokuşlar bile diplomasiyle ve ticaret anlaşmalarıyla şekillendirilir. Buna karşın ulusaşırı tarih çalışmaları belli ülke sınırları yerine farklı mekânlarda da olsalar benzerler arasındaki devamlılığın peşindedir (Hoerder, 2009, s. 257). Bir başka kavram da *transculturalism*dir. *Transculturalism* incelemelerinde siyasi sınırlar ve ülke sınırları dikkate alınmadan ama toplumsal ve kültürel farklılıklar öne çıkarılmaya çalışılır (Hoerder, 2009, s. 258). Ulusaşırı tarih çalışmaları kültürler, toplumlar ve topluluklar arasındaki ilişkilere odaklanır ve ısrarla bir ülke ve bir kültürün sınırlarını aşmaya çalışır. Devlet dışı failere odaklanır. Küresel çapta üretilen, alınıp satılan, nakledilen ve tüketilen yerel ve küresel süreçler, (b)aşlar, maddi ürünler arasındaki etkileşime bakar (Conrad, 2008 akt. Berger, 2003, s. 198). Ancak ulusaşırı tarihi, kültür aktarımı tarihi (*history of cultural transfers*) ile karıştırmamak lazımdır (Ther, 2009, s. 205). Ulusaşırı tarih ile kültür aktarımı tarihi arasında ilişki için bkz. Middell, 2007, ss. 49-72. Ther'e göre milliyetçilik fenomeni çalışmak bile ulusaşırı tarih yaklaşımı gerektirir (2009, s. 207).

sonra da olayların oluşumunda veya etkileşiminde tarihçiye tesadüf gibi görünenleri sebep-sonuç ilişkisine bağlamaya yardım etme amacı taşır.

v. Toplumlar arasındaki farklılığı idrak ederek her birinin özgünlüğünü ve biricikliğini anlamaya çalışmak diğer bir amaçtır. Böylelikle tarihçiler karşılaştırmaya tabi tuttıkları birim(ler)in biricik yönlerini ve hususiyetlerini iyice belirginleştirebilecekler ve/veya bu biricikliklerin ve hususiyetlerin ne kadar biricik ve hususi olduklarını denetleyebileceklerdir (Hintze, 1962-67, 2, s. 146, 251, 381; Kocka, 2003, s. 40; Thrupp, 1958-59; Zimmermann, 2010, s. 172). Nitekim iddia edilir ki neyin özgün olduğunun cevabının verilebilmesi, o şeye benzer olanların farklı mekânlarda/zamanlarda nasıl olduğunun cevabının verilebilmesi ile mümkündür (Max Weber'in bu konudaki delillendirmesi için bkz. Burke, 2005, s. 22). Örneğin Osmanlı, Balkanlarındaki mahalle düzeninin özgün yanının anlaşılması ancak başka mekânlardaki mahallelerin özgünlüklerin ortaya çıkarılması ve bunlarla karşılaştırılması ile mümkündür, denir. Böylelikle yine iddiaya göre tarihçiler, ideolojik ve ulus/benmerkezci bakış açılarını düzeltmeye, sözde (*pseudo*) açıklamaları tenkit ve terk etmeye, bu konuda düşünmeye ve diğer bakış açılarına da duyarlı olmaya yarayabilecek bir araca kavuşmuş olurlar (Bloch, 1928; Pirenne, 1931, s. 444; Elliot, 1991, ss. 13-29; Trebitsch ve Granjon, 1998; Siegrist, 2003, ss. 333-335; Kaelble, 2003, s. 472, 473. Krş. Patel, 2005, 2005a). Nitekim Hintze diyor ki: "Man kann vergleichen um ein Allgemeines zu finden, das dem Verglichenen zugrunde liegt; und man kann vergleichen, um den einen der verglichenen Gegenstände in seiner Individualität schärfer zu erfassen und von dem andern abzuheben. Das erstere tut der Soziologe, das zweite der Historiker (Karşılaştırılanın altında yatan geneli bulmak için karşılaştırma yapılabilir; bir birimin tekilliğini ve diğerinden farklılığını daha keskin anlamak için karşılaştırma yapılabilir. Birincisini toplumbilimci, ikincisini ise tarihçi yapar)." (1962-67, 2, s. 251). Bu sözüne rağmen Hintze'nin daha sonra Max Weber'in etkisi altında tarihçilerin benzerlikleri tespit etmek için de karşılaştırma yapabileceklerini söylediğini biliyoruz (Kedar, 2009, s. 11).

vi. Yerel açıklamalar yerine genel açıklama modelleri elde etmek ve genellemelerin, varsayımların sağlamlasını yapmak bir başka amaçtır (Schieder, 1965, s. 531; Kocka, 2003, s. 40; Kocka ve Haupt, 2009, s. 4). Geniş hatta küresel çapta yapılan genellemeler ile tarihî-siyasi varsayımsal yapılar elde etmek bu amaç içinde yer alır. İddiaya göre bunlar olmadan bireysel çalışmalar birbirlerine sistematik şekilde bağlanamazlar ve kopuk kalırlar (Kocka ve Haupt, 2009, s. 11). Bu amaca iki yoldan ulaşılabilir: Bir tarafta genellemelere gitme yoluyla elde edilebilecek umumi modeller vasıtasıyla tarihçiler -kolaylıkla ortaya konan ve kabul edilen- yerel ve bölgesel ça-

lışmalardaki sahte açıklamaları daha rahat yakalayabileceklerdir (örnek bir çalışma için bkz. Kocka, 2007). Diğer taraftan tekil hadiselerin karşılaştırılmasıyla tarihçiler, tipolojiler ve varsayımların sağlamasını daha kolay yapabilir hale geleceklerdir (bu ikinci yönün uygulaması için bkz. Hirschhausen ve Leonhard, 2001. Kuramsal tartışmalar için de bkz. Bloch, 1928; Sewell, 1967; Grew, 1985, 1990).

vii. Kavramsallaştırmalar (*die Begriffsbildung*) yapmak bir başka amaçtır (Schieder, 1965, s. 531, 540). Kavram elde etmek için birimler arasında karşılaştırma yapmak ve aradaki farkları ve benzerleri bulmak hepimizin bildiği gibi kaçınılmaz bir yoldur. Böylelikle “olmazsa olmaz” özelliklerle “olmasa da olur” özellikler tespit edilir ve sonuçta bir kavrama ulaşılır. Bu arada yanlış benzetmeler ve yanlış farklar ortaya koymak, hatalı kavramsallaştırmaların yapılmasına sebep olur (*misconception*). Örneğin uzunca bir süre balinanın balık kavramı içinde addedilmesi böyle yanlış ve eksik bir karşılaştırmadan kaynaklanan hatalı bir kavramsallaştırma. Geçmiş zaman hakkında da birçok hatalı kavramsallaştırma yapılmıştır.

viii. Bir diğer amaç, komşu toplumların karşılıklı etkileşim içine girdiklerini ve bu etkileşimin nasıl ve ne oranda olduğunu tespit etmektir. Bu amaç yerel fenomenlerin aynı genel fenomenin farklı görünümleri olduğu ve aynı genel sebeplerden doğduğu iddiasına dayanır (bu ilerde tarihçilik dışı bir uygulama olduğu için eleştirilecektir. Hatırlayalım bir fenomen farklı bağlamlarda farklı anlamlara gelebilmektedir. Nitekim aristokrasi 1914 öncesinde Avrupa'nın farklı ölkelerinde aynı özellikler göstermemektedir (Mayer, 1981)).

ix. Ortak ve çok eski bir özü işaret eden ama sonra çokça farklılaşmış toplumlar arasında yakınlık ve bağıntıyı tespit etmek bir başka amaçtır (Kedar, 2009, s. 8).

x. Tarihilerde farkındalık sağlamak diğer bir amaçtır. Tarihilerde karşılaştırma ile romancı Robert Musil'in (1880-1942) deyimiyile “başka ihtimaller de olabilir duygusu” (*Möglichkeitssinn*) gelişecektir. Karşılaştırma ile adiyattan, alışılmış ve olağan olanların tersine dönme imkânı elde edilebilecektir. Doğal (zorunlu) akış olarak görölenlerin asıl yüzleri ortaya çıkarılabilecektir. Böylelikle (gerçekleşen) bir vaka gerçekleşmesi mümkün ihtimallerden sadece biri olarak anlaşılacaktır ki doğrusu da budur (Kocka ve Haupt, 2009, s. 4).

xi. Karşılaştırma kültürel hususiyetleri ve tarihselliği açığa çıkarma gayesindedir. Özellikle uzak coğrafyadan ve yabancı kültürlerden seçilecek birimlerle yapılan mukayeseler tarihçileri genel terimlerle mücadele etmeye davet eder (Kocka ve Haupt, 2009, s. 5).

Amaç ve Faydaların Kısa Bir Değerlendirmesi

Tüm bu amaçlar “düzenleme” ve “açıklama” amaçlarının altında da ele alınabilirler (tarihte doğa bilim dallarındaki gibi açıklamanın (dolayısıyla nedenselliğın) olmadığı ancak anlama faaliyetinin yürütülebileceğı iddiası için bkz. Erdoğu, 2021). Düzenlemeyle kastedilen tasnif yapma, açıklamayla kastedilense oluşların arkasında yatan (doğa bilim dallarındaki gibi) nedenselliğın bulunmasıdır. Düzenleme daha ziyade kurum ve biçimlerle ilgiliyken açıklama sebep ve işlevlerle ilgilidir, değışim ve dinamizm odaklıdır. Düzenleme kurum ve biçimlerin tayin ve tespitiyle uğraşırken, açıklama bu kurum ve biçimlerin niçin bu şekilde olduğıyla meşgul olur (Black, 1966, ss. 40-50).

Karşılaştırmalı Tarih Yönteminin Sorunları

Şimdi sırasıyla bu yöntemin doğurduğu ve bu yöntem tatbik edilirken karşılaşılan sorunları sıralayalım:

i. Farklı karşılaştırma tekniklerinin yerli yerinde kullanılmaması: İlişki ve etkileşim içinde olan her birimin karşılaştırılması sağlıklı sonuç vermez. Örneğın Çinliler ile Akdeniz haklarının uzun asırlardır, az ya da çok ilişki ve etkileşim içinde olduklarını biliyoruz. Ancak iddia odur ki bu ilişki ve etkileşimin, sözü edilen coğrafyalarda yer alan ülke ve halkların gelişimindeki etkisi zayıftır. Bu yüzden bunlar ilişki ve etkileşime dayalı bir çerçeveye zorla sokulur ve karşılaştırılırsa sonuç büyük oranda yanıltıcı olacaktır (Barracough, 1978, s. 161). Bu yüzden aralarında ilişki ve etkileşimin olduğu düşünölen birimler tek bir teknik ile değıl farklı karşılaştırma teknikleri ile ele alınmalıdır. Aralarında ilişki ve etkileşimin olduğu düşünölmeyen birimlerin karşılaştırılması için de ayrı hususi teknikler bulunur. Karşılaştırmalı tarih yönteminde girişte kısaca ele alınan bu tekniklerin genellikle birbirine karşılaştırıldığını ve birbirinin yerine sıklıkla kullanıldıklarını görmekteyiz.

ii. Karşılaştırmalı tarih yöntemi uygulanırken ideolojik davranılması: Karşılaştırmalı tarih çalışmaları -yukarıda da ele alınan- evrimci, benmerkezci, gaici (erekselci, gayeci, teleological) gibi ideolojik yaklaşımlar güdümünde tatbik edildiğında sorunlar doğurmaktadır.

iii. Karşılaştırmaya tabi tutulacak birimlerin içinde buldukları mekân ve zamanın dikkatli seçilmemesi: Karşılaştırmaya tabi tutulacak olan birimlerin mekânsal ve zamansal yakınlıklarına/uzaklıklarına, karşılaştırılan birim(ler)in bulunduğu/geçtiğı yer(ler)in seçiminde mekânın genişliğine, mekânların sayısına ve vaktin seçiminde zaman aralığına dikkat etmemek sıklıkla karşılaşılan bir sorundur. Bu soruna özellikle

birbirine zahiren benzerlik gösteren ama benzerliğin sağlam olmadığı birim(ler)in mukayesesinde rastlanır (Barraclough, 1978, s. 171).

iv. Yöntemin gerektirdiği uzun zaman ve maliyet sorunları ya da mukayeseye dâhil edilen birim(ler)in araçsallaştırılması: Umumi model çıkarmaya yönelik yapılan muvazeneli/dengeli (*symmetrical*) karşılaştırma, mukayeseye dâhil edilen birim(ler)in lisan ve kültürlerine tam vukufiyeti, birim(ler)in içinde buldukları tarih yazıcılığı geleneklerindeki çoğulculuğa yakınlığı, o coğrafyaların kaynaklarını ve arşivlerini tanımayı ve bunları yetkin şekilde kullanmayı,¹⁴ iyi bir bütçeyi ve bolca zamanı gerektirir. Bunların hepsinin bir arada bulunmasıysa çoğu tarihçi için oldukça zordur. Bu yüzden karşılaştırmalı tarih yöntemi kullanacak tarihçi esas itibarıyla hâkim olduğunu düşündüğü vakayı çalışmasının merkezine oturtmayı tercih eder. Ayrıca çalışmanın merkezine oturtulan vaka dahi tüm yönleri ile topyekûn ele alınamaz, sadece karşılaştırmaya elverişli olduğu düşünülen yönler seçilerek öne çıkarılır (Haupt ve Kocka, 1996, s. 23). Bunun sonucunda vaka hakkındaki “gerçekler” çoğunlukla eş ve ardıl zamanlı bağlamından (*synchronic/diachronic context*) koparıldığı için orantısız ve dengesiz şekilde belirirler. Çünkü bir vakayı meydana getiren tüm düzenekler (mekanizma) incelenmeksizin yapılan karşılaştırmalar, o vakanın tabiatını rahatlıkla bozmak (*stylize*), onun hakkında sadece siyasi ve kültürel basmakalıp sözler ve kendini tanımlarken kullandıklarıyla (*self-definition*) yetinmek ve bunları yeniden üretmek anlamına gelir. Mukayeseye dâhil ettiği karşı birimlere gelince tarihçi bunları sadece esas konusunun/vakasının özelliklerini tebarüz ettirmek amacıyla çoğunlukla da onları (hem de başkalarının bulgularına dayanan) ikincil kaynaklardan okuyarak birer araç haline getirerek istimal eder (Haupt ve Kocka, 1996, s. 21, 22; Kedar, 2009, s. vii). Ele alınan birimler hakkındaki arşiv belgelerine ulaşıldığını farz etsek bile bunların her zaman yapmayı istediğimiz karşılaştırmaya uygun veri sunamayabileceklerinin farkında olmalıyız. İkincil kaynakların kullanımının başlıca sebepleri yerel lisan(lar)ı bilmemek ve birincil kaynaklara rahatlıkla ulaşamamaktır. İkincil kaynaklara yönelindiğinde bu kaynakların daha ziyade farklı araştırma gelenekleriyle şekillendiğini hatırlamak lazım gelir. Yani ikincil kaynakların hepsi sağlıklı karşılaştırmaya elverişli veri arz etmeyebilirler. Çünkü farklı coğrafyalardaki tarihçiler genellikle farklı topluluklar için farklı sorular kullanarak eserlerini inşa ederler. Sonuçta da karşılaştırmaya izin vermeyecek neticeler ele geçmiş olur. Yuvarlamalar fazlalaşır ve genellemeler, indirgemeler, soyutlamalar köşesizleşir, eş

14 Karşılaştırmaya tabi tutulan mekânların arşivleri ve diğer kaynakları yetkinlikle kullanılsa bile bertarafı mümkün olmayan sorunlarla ilgili bir değerlendirme için bkz. Green, 2004, s. 49, 50.

zamanlı (*senkronik*) ve ardıl zamanlı (*diyakronik*) bağlamlardan kopmalar artar, çok sebeplilik ıskalanır (tek veya iki sebepsel (*mono/bicausal*) tuzağa düşülür) bu yüzden de araştırma daha fazla körleşir ve o oranda tarih uğraşısından uzaklaşılır. Bu karşılaştırma artık dengesiz/muvazenesiz (*asymmetrical*) hale gelmiştir (Kocka, 1999). Yani bir birime ağırlık verilir ona odaklanılır, diğer birim(ler) ise araçsallaştırılır (Max Weber'in Batı rasyonalizasyonu veya modernleşmesini anlamak için Batılı olmayan din ve medeniyetlere bakarak karşılaştırma yapmış olması muvazenesiz karşılaştırmaya bir örnek olarak verilebilir).¹⁵

v. Karşılaştırmaya tabi tutulacak birimlerin (nitel ve sayısal özelliklerinin) üstün körü ele alınması: Mukayeseye dâhil edilen birimlerin aşırı derecede stilize edilmesi, bu birimlerdeki olgu ve oluşumların nedenlerinin aynı olduğunun yani birimlerin üstünkörü gerekçelerle mütecanis (homojen) kabul edilmesi bu sorunun belirgin hususiyetleridir (Kocka, 1999, s. 49; Kocka ve Haupt, 2009, s. 6). Hintli tarihçi Monica Juneja (1955-) ve Hindistan tarihçisi Alman Margrit Pernau (d. 1962-) bunu yöntemin kötüye kullanılması, suistimali olarak niteler (2009, s. 108; Kocka, 1999, s. 49). Bu sorunun temel sebebi, karşılaştırılan birimlerin genellikle farklılaşmasını değil benzeşmesini istemekle ilgilidir. Böylelikle tarihçi tipolojilere ulaşmayı ve doğa bilimsel nedensellikteki gibi bir açıklama modeli elde etmeyi arzular (Schieder, 1965, s. 548, 549; Breuilly, 1992, s. 3 akt. Ther, 2009, s. 206; Haupt ve Kocka, 1996, s. 7; Kocka, 2003, s. 40).

vi. Karşılaştırılan birimlerin yapay biçimde birbirinden tecrit edilmesi: Bazı tarihçilerin karşılaştırmaya tabi tuttukları birimleri yapay şekilde birbirinden tecrit ettikleri görülür. Karşılaştırma yöntemini benimseyerek üretim yapan tarihçiler, karşılaştırmaya tabi tutacakları birimleri güttükleri amaç için seçerler ve sonra bunları, aralarında herhangi bir aktarım olup olmadığına bakmaksızın yapay biçimde birbirlerinin karşısına konumlandırırlar. Bu tutum, birimlerde var olan karşılıklı kültürel bağlantıların, devamlılıkların, birbirine olan dolanıklıkların gözden kaçmasına neden olur. Örneğin hiçbir millet sadece kendi gelenekleriyle oluş(a)maz; farklı milletlerden, kavimlerden, topluluklardan aktarımlar yapmıştır. Bu yüzden bir milletin tarihi yalnızca onun milli geçmişiyle sınırlandırılarak anlaşılabilir.

vii. Karşılaştırmalı tarih yönteminin yapısalcılığa aşırı vurgusu: Klasik karşılaştırma yönteminde genellikle eş zamanlı toplumların karşılaştırıldığı ve temsilciler,

15 Benzer yorum için bkz. Kalberg, 1994. Muvazenesiz karşılaştırmının ayrıntılı ve örnekli bir tenkidi için bkz. Breuilly, 1992, s. 1, 2, 23, 24.

aktarımcılar, organlar yerine aşırı derecede yapılara ve kurumlara odaklanıldığı görülür. Bu, geçmişin durağan bir görünüm arz etmesine ve değişimin büyük oranda gözden kaçmasına sebep olur. Espagne'a göre bunun çaresi yukarıda ele alındığı üzere farklı zamanlardaki halleri de hesaba katmak yani aktarılan (transfer) tarih yapmaktır. Kısaca karşılaştırmaya zamanı dâhil etmektir (1994). Kocka'ya göreyse klasik ve aktarılan teknikler birbirlerine tercih edilmemeli bunun yerine aralarında kombinasyonlar yapılmalıdır (2003, s. 44). Bununla ilgili güzel örnekler Ukraynalı tarihçi Alexander Gershenkon (1904-1978) ve Avusturyalı tarihçi Philipp Ther'in (d. 1967) çalışmalarıdır.

viii. Tarihçideki haklı çıkma arzusu: Her bilim insanında var olabilen -buna karşı korunmak için de ayrı bir teknik isteyen- sahip olduğu varsayımı mutlaka doğru çıkarma ve/ya güçlendirme "hastalığı" karşılaştırmalı yöntemde de karşımıza ara ara çıkmaktadır. Tarihçinin varsayımına uymayan verileri görmezden gelme tehlikesi kendini göstermektedir. Birbirine benzediği düşünülen vakaları aynı sebeplerle açıklama gayreti bu açıklamaya uymayacak noktaları ve özellikleri görememeye neden olur (Black, 1966, ss. 45-50). Bazen de karşılaştırmalı tarih yönteminin, kuramları doğrulamak için kullanıldığını görürüz. Mesela tarihçinin zihninde bir iktisat kuramı vardır ve tarihçi ele aldığı örnekleri ya bu kurama uydurmak ya da kuramın sağlamasını yapmak için karşılaştırmalı tarih yöntemine başvurur. Tarihçinin zihnindeki kuram veya varsayım ne kadar esneklikten uzaksa bu kuram doğrultusunda yaptığı karşılaştırmalı tarih çalışmaları da sadece resmi doğrulamaktan başka bir sonuca ulaş(a)maz (Haupt, 2006, s. 142). Tarihçi Attikeli meşhur haydut Prokrustes gibi yakaladıklarını bir demir yatağa yatırır ve kısa gelenleri çekerek uzatır, uzun gelenleri keserek bu yatağa uydurur. Tarihçinin zihnindeki kuram veya varsayım esnek bile olsa karşılaştırmalı tarih yöntemi her hâlükârda tarih disiplininin tahrif edilmesidir (Postan, 1971, s. 26). Çünkü tarih ve kuram birbirinin karşısında bulunur.

Sorunları Gidermeye Yönelik Öneriler

Uygulamada ve tahlil işleminde, karşılaştırmaya tabi tutulacak olan olay, olgu veya birim(ler)in sayısı, mekânsal ve zamansal yakınlık/uzaklık; karşılaştırılan olay, olgu ve birim(ler)in geçtiği yerin seçiminde mekânın genişliği, kullanılan mekânların sayısı ve vaktin seçiminde zaman aralığı, hangi mekânların ve zamanların seçileceği, hangi hususiyetlerin benzerlik sayılacağına karar verilmesi, özellikle birbirine zahir benzerlik gösteren olay, olgu ve birim(ler) karşılaştırıldıklarında onların sahip olduğu toplumsal bağlamlar ve karşılaştırılan olay, olgu ve birim(ler)in birbirleriyle

doğrudan veya dolaylı etkileşim içine girip girmedikleri (bazı kuramlara göre her dönemde var olan küresel etkiler dolayısıyla etkileşimsizlik zaten mümkün değildir) önem arz eden amillerdir. Karşılaştırmalı tarih yönteminde mukayeseye uygun olacak birimlerin seçilmesi tahmin edileceği üzere yine etkileyen amillerdendir. Bu birimler milletler mi olacak, bölgeler mi, kültürler mi, çağlar mı, kurumlar mı, topluluklar mı, kavramlar mı vb.? Bu tespit edilirken kaynakların ulaşılabilirliği, mahiyeti ve sayısal özelliği etken rol oynamalıdır. Bununla birlikte birimlerinin seçiminde bilimsel olmayan tecrübe ve değerlendirmelerin etken olduğunu görüyoruz. Çok açıktır ki karşılaştırmaya tabi tutmak için birimlerin seçimi, cevaplanmak istenen soru ve sorunlarla ilgili sonucu

Sırasıyla sorunları aşmak için teklif ve tavsiyelerim şunlardır:

i. İşlevsel denklik: Karşılaştırmalı tarih yöntemiyle ortaya çıkan sorunların bir nebze kadar işlevsel denklik (*functional equivalent*) tekniğiyle giderilebilir. Buna göre teşkilatlar ve yapılar karşılaştırıldığında teşkilatlanmayla ilgili kurum ve teamüller yanında bu teşkilat ve yapıların ilgilendikleri sorunların siyasi, kültürel ve idari bakımlardan nasıl çözüldüğünü de incelemek gerekir (Patel, 2005). Ayrıca denir ki elmalarla armutlar karşılaştırılmaz! Bu önerme, karşılaştırmaya tabi tuttuğumuz birimlere yöneltilen sorulara göre geçersiz olacaktır. Yani bu iki birimi meyve olarak çeşitli bakımlardan mukayese edebiliriz: Enerji, protein, sahip oldukları su miktarı vb. Ama elmalarla (fatihlerle) armutları (ulemayı), farklı elmaların (fatihlerin) özelliklerini veya her ikisinin faydalarını tespit etmek için karşılaştırmaya tabi tutamayız (Kocka ve Haupt, 2009, ss. 15-16).¹⁶ Bu yüzden mukayeseye dâhil edilecek birimlerin seçimi ve hangi bağlamda (*context*) karşılaştırılacakları önem arz eder. Bunun tespiti için birimler ilkin yönelteceğimiz özel sorulara uygun olmalıdır. Elbette ki çalışma esnasında sorular tashih edilebilir, yeni sorular eklenebilir veya çıkarılabilir. Örneğin Alman tarihçi Arnold Heidenheimer (1929-2001) Fransa ve Almanya'da refah devlet yapılarını incelediğinde sadece refah devlet gelişim derecelerini karşılaştırmamış aynı zamanda bu iki ülkede toplumsal barış ve kitlesel sadakatin oluşum yollarına da bakmıştır. Sonuçta önemli bir farka ulaşmıştır: Almanya toplumsal barış ve kitlesel sadakati refah devletiyle sağlarken Fransa toplumsal bakımdan yani herkese açık ve liyakate dayalı eğitim sistemiyle elde etmiştir (1973 akt. Kocka ve Haupt, 2009, ss. 8-9).

16 Bu konuda Osmanlı tarihiyle ilgili büyük bir hataya imza atmış yeni bir çalışma için bkz. Mikhail, 2020. Bunun eleştirisi için bkz. Fleischer vd., 2020.

ii. Mekân ve zaman aralığının dar tutulması: Özellikle muvazenesiz karşılaştırma sorununa yöneliktir. Gözlemlenen odur ki karşılaştırmada kullanılan mekân ve zaman aralığı ne kadar dar tutulursa o oranda sorunlar azalmaktadır (Sée, 1923; Frederickson, 1980; Kelley, 1984; Haupt ve Kocka, 1996, s. 27, 28; Kocka, 2003, s. 41; Geary, 2001; Cohen, 2004, s. 63).¹⁷

iii. Zamana dikkat edilmesi: Karşılaştırmalı tarih yönteminde bazen eş zamanlı karşılaştırmalar yeterli olurken bazen ardıl zamanlı (*diachronic*) karşılaştırmalar yapmak gerekir. Nitekim Batı ülkelerinde refah devleti fenomenini anlamak için ardıl zamanlı karşılaştırma yapmak zorunludur. Bunun sebebi, Almanya'nın 1880'lerde refah devletiyle ilgili yasalar çıkarmaya başlamasına rağmen Fransa'nın adımları 20. yüzyılın ilk çeyreğine, ABD'ninkiyse 1930'lu yıllara denk düşmesidir (Kocka ve Haupt, 2009, s. 17). Yine işçi hareketleri için de ardıl zamanlı karşılaştırmalar yapmak zorunludur. Çünkü bu hareketler farklı ülkelerde eş zamanlı ortaya çıkmamıştır (Brentano, 1874; Eisenberg, 1989 akt. Berger, 2003, s. 193).

iv. Topyekûn karşılaştırma yapılması: Bu da muvazenesiz karşılaştırma sorununa çözüm olarak önerilebilir. Ne kadar az örnek karşılaştırmaya dâhil edilirse o oranda sorunlar azalmaktadır. Bu bakımdan topyekûn karşılaştırma yaparken işin içine iki en fazla üç örnek sokmak gerekir. Daha fazlası kesinlikle dâhil edilmemelidir. Ancak topyekûn karşılaştırmaların da genel toplumsal yapılara, işlevsel şartlara ve çevreye fazla vurgu yapması ve hadiselerle bizzat iştirak eden faileri ve onlardan etkilenen mefulleri geri plana itmesi eleştirilecek başlıca hususlarını teşkil eder. Topyekûn karşılaştırma yapan ve çokça eleştirilen bir çalışmaya örnek Moore'dur (1966). Bu tür karşılaştırmayı yapan en yeni çalışmalar ise Kaelble (2007) ve Baldwin'e (2009) aittir. Karşılaştırmaya tabi tutulan birimlerde bulunan veya orali (ya da orayı çok iyi bilen) yerel tarihçilerin iş birliği ile topyekûn karşılaştırmayı yapmak bir çözüm olabilir. Ancak bunun da uygulamada bir türlü başarılı olamadığı, istenen neticeyi veremediği görülmüştür.

v. Tekilin iyi bilinmesi: Karşılaştırmalı tarihe konu edilecek birimlerin mutlaka evvelen münferiden ayrıntılı ve çok iyi bir şekilde ele alınıp incelenmiş olması gerekir (Bloch, 2007, s. 56). Letonyalı tarihçi Reinhard Wittram (1902-1973) benzer şey söyler: "Erst wenn man alles herausgeholt hat, was die Individualität der geschichtlichen Erscheinung ausmacht, wird man in die Hand nehmen dürfen, was eben

17 Aksi görüş yani beyinlerinde zaman ve mekân aralığının geniş olduğu birimlerin benzerliklerinin daha fazla olabileceği görüşü için bkz. Sewell, 1967, s. 215.

doch noch gemeinsam ist.” (1958, s. 50). Ancak bundan sonra karşılaştırmalı tarih yapma amacı tayin ve tahdit edilmelidir (sınırlandırılmalıdır). Karşılaştırmalı tarih yaparken rasyonel kıstasların belirlenmesi gerekir. Sonuçta eğer mümkün olursa belli tasniflere de gidilir.

Sonuç: Karşılaştırmalı Tarih Yönteminin Eleştirisi

Bloch, tarihçileri karşılaştırmalı tarih yöntemini tarih felsefesine veya toplumbilime ait gördükleri ve bu sebeple reddettikleri için tenkit eder. Ona göre karşılaştırmalı tarih yöntemi tarihçiliğe faydalar ve yeni açılımlar kazandıracaktır (1928). Yöntemin amaç ve faydaları kısmında bunları tek tek gördük. Ama hemen arkasından bir türlü üstesinden gelinemeyen sorunlarını ele aldık. Bloch’un hükmü bu bakımdan hâlâ tartışmaya açıktır. Biz de sonuç kısmında bu tartışmaya yöntemin eleştirisini ve değerlendirmesini yaparak katkıda bulunmak istiyoruz.

Dünyada karşılaştırmalı yöntemin özellikle benzerlikleri bulmaya ve tipoloji çıkarmaya dönük çalışmaların ciddi şekilde eleştirildiğini görüyoruz (Schieder, 1965, s. 533; Kocka, 1999, s. 49; Bod, 2013, s. 5).¹⁸ Bu tenkitlerin temelinde tekraren söyleyelim şu sebep yatar: Karşılaştırmalı yöntem ile yapılan tarih çalışmalarını incelendiğinde -karşılaştırma faaliyeti özü gereği daha çok benzerliklere baktığı için- bunların ekseriyetle mukayeseye dâhil edilen birimlerin tekilliklerini anlamak, biricikliklerine ve yinelenemez olduklarına vurgu yapmak yerine tipoloji çıkarmaya temayül ettikleri görülür. Bu etkinlik de Newton, Durkheim, Comte olma heveslisi tarihçileri esas meşşalesinden saptırarak doğa ve toplumsal bilimcilere benzemeye iter ve genelleştirilmiş model yapma yoluna düşürür (Pirenne, 1923, s. 31; 1931, ss. 435-437; Hempel, 1942; Black, 1966, ss. 35-56; Haupt ve Kocka, 1996, s. 23).

Tekrar edelim ki tarih, mekân ve zaman ile mukayyet, nevi şahsına münhasır, yinelenemez ve biricik olanın peşindedir. Tarihsel (*historical*) olan, kuramsal (*theoretical*) olanın karşıssındadır. Tarihcilik ince ayrımların farkına varmak, ince ayrımlar yapabilmek, çok boyutluluğa, beklenilmezliklere (*contingency*) dikkat etmek iken toplumbilim, psikoloji, antropoloji gibi toplumsal bilimler genellemeci, indirgemeci ve yuvarlamacıdır. Genel eğilimlere aykırılığı önemsemez¹⁹ ve istisnalar kaideyi

18 Bu eleştirel çalışmaların bir cetveli için bkz. Hirschhausen ve Leonhard, 2001.

19 Nitekim genellemeye dönük karşılaştırmalı çalışmaların büyük kısmını “başarı ve başarının sebepleri” üzerinde durur ve İngiliz sanayileşmesi, Anglosakson demokrasisi ve Batılı sivil toplum yapılarını olağan gelişmeler olarak gösterme eğiliminde iken bu gelişmelerin, değişmelerin ve kararların maliyetleri ve kurbanlarını es geçmektedir. Ayrıca başarının mihenk taşı olarak kabul edilen bu örnekler diğer coğraf-

bozmaz bakışını benimserler (Erdoğan, 2021). Toplumsal bilimler gibi tipoloji çıkarmaya yönelik karşılaştırmalı tarih çalışmaları ve topyekün (*holistic*) bakış ile yapılan çalışmalar tarihsel şartların tarafsızlığını, ihtimalliliğini, tarihsel yapı ve süreçlerin farklı gelişimlerini ve çok boyutluluğunu ekseriyetle ıskalar. Genel eğilimlere olan dirençleri yani gerçekleşmemiş olan seçenekleri umumiyetle göremezler. Öne çıkan ve gerçekleşmiş olanın tek seçenek olduğu veya gerçekleşmiş olan seçeneğin herkesçe paylaşıldığı ve istendiği yanılıgısına düşerler. Örnekler arasında büyük oranda uyum ve türdeşlik (*homogénéité*) ararlar. Sonuçta kendini haklı çıkaran genel eğilimlerin tarihine ayrıcalık tanırılır. Bu tutum körleştirici bir etkiye sahiptir. Örneğin ulus devlet modelini olması gereken, şehir devlet veya imparatorluk modellerini ise yıkılması kaçınılmaz gibi sunarlar. Bu konuda sert ve ciddi eleştirilenden birini makalenin başında adını zikrettiğim “kültürel aktarım tarih yöntemi”ni kullanan tarihçiler yaptılar. Bu tarihçiler, kullandıkları yeni yöntemle karşılaştırılmaya tabi tutulan birimlerin kurgusal şekilde bir araya getirildiklerini ve birimlere yüklenen türdeşliğin foyasını meydana çıkardıklarını iddia ettiler (ayrıntılar için bkz. Kleinschmidt, 1991; Berger, 2003, s. 197; Schriewer, 2003, s. 37).

Karşılaştırmalı tarih yöntemiyle tipolojiye ulaşma esnasında kullanılan araçlardan biri de kavramlardır. Kavramlar, tarihçiler açısından hem genellemeci hem de çevrilemezlik oldukları için tehlike arz ederler (Erdoğan, 2016). Önce ilkinde dair birkaç örnek vereyim: Bir ülkedeki (mesela Osmanlı) aile kurumunun tarihi, aralarında benzerlik olduğu düşünülen veya benzerlik aranan farklı örneklerin karşılaştırılmasıyla yazılmaya çalışılır. Bu vakalar arasındaki zaman ve mekân farkı asgari düzeyde tutulsa da ailelerin birbirinden çok farklı geçmişli, kökü ve vechesi olduğu bilinmelidir. “Aile, ailedir” deyip geçiştirmek ve aile kavramını kullanıp işin içinden çıkmak kolay değildir. Hele zaman ve/ya mekân aralığı (aşırı) geniş tutularak yapılan 14. yüzyıl Bizans’ıyla 80’li yıllar İstanbul ailelerinin veya aynı yüzyıldaki İstanbul ve Tokyo’daki ailelerin karşılaştırılmaları tamamen tarih dışına çıkılmasına sebep olur. Tehlike arz eden bir diğer konu çevrilemezliktir. Karşılaştırmaya tabi tutulan farklı lisan dünyalarından olan birimlerin dilleri, yazım/anlatım aşamasında o veya bu, mecburen bir dile tercüme edilerek aktarılacaktır. Bu sorunların başladığı andır. Çünkü spekülâtif düşüncelerimizin tamamı lisanın etkisi altındadır. Bu yüzden farklı kültürleri tek bir lisanda yazmak, aktarmak ve anlatmak uzman işi iken -ki

yalardaki örneklerle karşılaştırılır (bunu o diğer coğrafyalardaki tarihçiler de yapar) ve diğer örneklerde bulunan yapıların gördükleri işlevler göz ardı edilerek ve Batı’ya bakılarak konan başarı kıstasları göz önünde bulundurularak o diğer örnekler küçümsenir, geri kaldıkları söylenir (Koselleck, 1975; Chakrabarty, 2000; Lal, 2004; Tanaka, 2004).

uzmanların yaptığı çevirilerde bile anlam kaybının önüne geçmek imkânsızdır- çözüm için geliştirilecek olan yeni kavramlara rağmen -o kavramlar da yine yazılacak lisanın konuşulduğu mekân ve zamanın kültürel ve toplumsal tecrübelerinin ürünü olacağından diğer lisanın konuşulduğu mekân ve zamanın kültürel ve toplumsal tecrübelerine ne oranda karşılık geleceği şüpheden ari değildir- o lisanda uzman olmayan bir tarihçi için bu işi yapmak ne kadar mümkün olacaktır sorusu üzerinde ciddiyetle durulmayı hak eder (Ayrıntılı bilgi için bkz. Bachmann-Medick, 1997; Berg ve Fuchs, 1999; Green, 2004, s. 50, 51). Tarihçinin karşı dil(ler)de de uzman olduğunu varsaysak bile karşılaştırmaya tabi tutulan karşı birim(ler)in çevirisinin sebep olduğu kayıplar yüzünden tam olarak temsil edilememesi tarihçilik açısından önemli bir sorundur. Temsil edilmenin de tarihin bir konusu olduğunu arada kaydedelim. Çevrilemezlik konusuna birkaç örnek verelim: Fransızcadaki *culture* ile Almandadaki *Kultur*, İngilizcedeki *functionary* ile Almandadaki *Funktionär*, İngilizcedeki *liberal* ile Almandadaki *Liberal* kavramları anlam itibarıyla zahiren benzerlik gösterebilirler de derinliklerinde birbirlerinden apayrıdırlar (Haupt ve Kocka, 1996, s. 29). Tabii aralarındaki bu ayrılığı bilmemiz de bu kavramlara vâkıf olanların bu birimleri karşılaştırması sonucu elde edilmiştir. Ama dikkat edilirse burada vurgulanan benzerlik değil farklılıktır. Yani ayırt edici özellikleri tebarüz ettirilmiştir. Ayrıca karşılaştırma yaparken ithal kavramların da çok dikkatli kullanılması gerekir. Bu da ayrı ve önemli bir konudur (Bu konuda haklı bir ikaz ve ihtar için bkz. Berger, 2003, s. 194, 195).

Benzerlik üzerinden tipoloji çıkarmaya yönelik karşılaştırmalara dair bir başka eleştirim, bu çalışmaların genellikle yapısal gelişmelerin sebep olduğu kurbanlar ve maliyetler yerine başarılarla ve başarı şartlarına odaklanmalarıdır. Örneğin tarihçiler İngiliz sanayileşmesi, Anglosakson demokrasisi ve Batılı sivil toplum gibi yapısal gelişme ve sonuçların normal ve beklenen olduğunu ima ederler bazen de açıkça yazarlar. Diğer milletlerin ve bölgelerin incelenmesinde ise İngiliz sanayileşmesi, Anglosakson demokrasisi ve Batılı sivil toplum gibi olgular mükemmel sonuçlar olarak gösterilir, bunlar temel ölçüt olarak ele alınır ve diğer millet ve bölgeler bu kıstaslara nazaran değerlendirilir (Kocka ve Haupt, 2009, s. 8). Genelme yapmak veya tipoloji çıkarmak yerine biriciklik ve yinelenemezlik vurgusu yapmak amaçlı karşılaştırmalı yöntemi kullanılarak üretilen çalışmaların büyük kısmı dahi ideolojiktir ve çoğunlukla da Batı üstünlüğünü işler (en azından okuduklarımdan elde ettiğim izlenim bu yönde). Çünkü bu çalışmaların büyük kısmında toplumsal evrim kuramı meydana çıkarılmakta bunun neticesinde de toplumsal düzenekler arasında bir üstünlük ilişkisi kurulmaktadır. Bu, değişik ülkeleri ve bu ülkelerdeki hadiseleri dünya sisteminin tümünden ayırarak birbirleriyle olan etkileşimlerinin büyük kısmı göz ardı edilerek karşılaştırılmasından kaynaklanmaktadır. Bu tavır da bütünü görme

yolundaki çabaları engelleyen önde gelen amillerden biridir (Tekeli, 1998, s. 47, 48). Avrupa, ilişkilerinde hep öğreten ya hiç ya da çok az öğrenen taraftır. Bu tür çalışmalar tarihçiler tarafından artık kıyasıya eleştirilmektedir. Bu konuda eleştiriye katılanlardan biri olmasına rağmen maduniyet okulunun (*subaltern studies*) temsilcilerinin de aynı tuzağa düştüğünü ve karşılaştırmalı yöntemin sorunlarıyla zedelenmiş eserler ürettiklerini biliyoruz (Hroch, 1968; Conrad, 2000, ss. 80-82; Chakrabarty, 2000; Berger, 2003, s. 194, 195; Randeria, 2009. Osmanlı tarihçilerinden Cemal Kafadar'ın (1954-) benzer görüşü için bkz. 2004).

Karşılaştırmının tüm veçheler göz önünde bulundurularak (*topyekûn*) yapılmasını önermiş olsam da uygulamada neredeyse imkânsızdır. Bu yüzden genelde bazı yönlerin dikkate alınması daha yerinde olacaktır. Hangi yönlerin dikkate alınarak karşılaştırma yapılacağı meselesi de rahatlıkla tahmin edilebileceği üzere elde edilecek sonuçları etkiler. Çünkü bu durumda karşılaştırma yapmak; seçmek, soyutlamak ve bağlamdan koparmak demektir (Kocka, 2003, s. 41, 42). Bu da ister istemez nesneliliği (*Wertfreiheit*) yaralayacaktır. İtiraz olarak “karşılaştırma yapmasak, monografi çalışsak bile bazı veçheler incelenebilir, tüm yönleri ele almak mümkün değildir” denirse ya da “aralarında ne gibi bir fark bulunur?” sorusu yöneltilirse cevap şu olabilir: Karşılaştırma yönteminde üstünlük ve başarı gibi kıyaslamalar tarihçi zihninin arkasında her zaman bulunur. Bu da ister istemez nesneliliği bozar.

Sistemli olmadan ve yüzeysel karşılaştırma yapılarak üretilen geniş temelli dünya tarihleri de kurmaca ve izlenimci basmakalıp söylemlerin tuzağına düşerler. Çünkü bunlar genel toplumsal yapılar ve işlevsel içeriklere odaklıdır ve (evlilik, toplumsal hareketlilik (*social mobility*) izlekleri gibi) orta (*meso*) veya mikro tarihsel düzeylerde karşılaştırma yapmazlar. Yukarıda da belirtildiği üzere esnek olmayan kuramlara dayalı karşılaştırmalar sadece benzer vakaları ortaya çıkarıp dururlar (Kocka ve Haupt, 2009, s. 10, 11). Yöntemin içinde gizli tuzaklara rahatlıkla düşen, sorunlarla malul ve sakat, tehlikeli teknikler kullanan tarih uğraşısı bakımından bilimsel seviyesi düşük birçok çalışma mevcuttur.²⁰ Max Weber'in çalışmaları da bu yönde kıyasıya eleştirilmiştir (Kalberg, 1994). Bu eserlerle nitelik bakımından bir arada ele almak her ne kadar mümkün olmasa da Türkiye'den de bir örnek vermek için iktisat tarihçisi Sencer Divitçioğlu'ndan (1927-2014) bahsedilebilir. Divitçioğlu 1967'de Osmanlı üretim tarzını diğer ülkelerdekilerle kıyaslarlarken tarih yöntemlerinin dışında hareket ettiği ve tarihsel gerçeklerle bağdaşmayan veri ve mülahazalara dayandığı için verdiği ürünler tarih uğraşısı bakımından bilimsel seviyesi düşük kalmıştır.

20 Örneğin Toynbee (1934-61). Bkz. Fischer, 1970, s. 255; Veyne, 2014, s. 58, 68.

Karşılaştırmaya tabi tutulacak olan mekânların, zamanların ve birimlerin seçimi de -aynen kendimizi kimle karşılaştırdığımızdaki gibi- bulguları ve ardından yapılacak değerlendirmeleri derinden etkiler (Kocka, 1999, s. 49). Örneğin 19. yüzyılın sonunda İstanbul'un toplumsal, iktisadi, altyapısal gelişmişliği Tahran'inki veya Delhi'ninkiyle kıyaslandığında oldukça parlak gözükcekken Paris'inkiyle veya Londra'ninkiyle karşılaştırıldığında sönük kalacaktır. Zamanla da ilgili bir örnek verelim: M. Kemal'i yıllarda okul açma ya da demiryolu döşeme oranı Cumhuriyet'in 1950'li yıllarıyla mukayese edildiğinde ileri seviyede gözükcekken II. Abdulhamid dönemi ile karşılaştırıldığında sönük addedilecektir. Nitekim 1876'da 1538 km olan demiryolu ağına II. Abdulhamid döneminde otuz yıl içinde 4982 km yeni yol eklenerek %324'lük bir artış kaydedilmişken 1923-50 döneminde yirmi yıl içinde Türkiye'nin sınırları içinde kalan 4086 km'lik demiryoluna 3578 km ilave edilerek %87,5'lik bir artış elde edilebilmiştir. Fakat bu kıyaslamaların şartlar devre dışı bırakıldığı için ne kadar yanıltıcı olduğu rahatlıkla görülebilmektedir. Şartları dâhil ederek mukayese yapılsa da yine elde edilen sonuçlar sorunlu olacaktır. Çünkü her olay kendi zaman, mekân ve şartları içinde ayrı değerlendirilmelidir. Bir başka çarpıcı örnek olarak şu verilebilir: Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk elli yılı dış ticaret hacmi (istenirse sadece ihracat) kendi içinde karşılaştırıldığında başarılı gözükcekken yani artış varken Osmanlı Devleti'nin 1910'lu yıllarındaki rakamlarla karşılaştırıldığında başarısız şekilde görünecektir (veriler için bkz. Pamuk, 1995). Yine Osmanlı Devleti'ni İran ile karşılaştırmakla Fransa ile kıyaslamak veya Atatürk'ü Mussolini ya da Şah Rıza Pehlevi'yle mukayese etmek aynı sonuçları vermeyecektir. Bunlar tarihçinin malumudur. Bu yüzden karşılaştırmaya tabi tutulacak karşı birimin ve bakılacak parametrelerin seçimi de ister istemez tarihçinin moral, siyasi ve etik değeriyle ilgilidir (Kocka, 2009, s. 33; Lorenz, 1999, s. 39). Her ne kadar karşılaştırmalı tarih yöntemini benimsemesem de bu yöntemle çalışmak isteyenler için söylemeliyim ki tarihçinin sahip olduğu ideoloji ve epistemolojik ilgi ve çıkarlarının yapacağı seçimleri ne oranda etkileyeceği gibi sorunların üzerinde düşünmek değerlidir.

Sadece benzerlik ve/ya farklılıklara dikkat edilerek yapılan karşılaştırmalar ayrıca tarih yazıcılığının önemli tekniklerinden olan anlatının kesintiye uğramasına sebep olur. Tarih yazımında her ne kadar anlatı formu da çok sert eleştirilse ve bizzat ben de anlatı yerine analitik ve problematik tarihçiliği destekliyor olsam da itiraf etmeliyim ki anlatı, değişimin hikâye edilmesine, birimlerin birbirine dolanmasının ve tarihsel devamlılığın anlaşılmasına büyük imkân tanımaktadır (Oakeshott, 1933, s. 143; Haupt ve Kocka, 1996, s. 23; Kocka ve Haupt, 2009, s. 14; Kocka, 2003, s. 41).

Son cümle olarak hatırlatmak gerekir ki Lorenz'in dediğini yapıp karşılaştırmalı tarih yöntemini sıkı denetim altında tutarak (1999, s. 39) yukarıda sözünü ettiğim

tuzaklara düşmeden ve tehlikeli teknikler kullanmadan üretilen karşılaştırmalı tarih çalışmaları dahi tarihçilerin büyük kısmı tarafından hâlâ kıyasıya eleştirmektedir (Örnekler için bkz. Schieder, 1965, s. 550, 551; Hampl ve Weiler, 1978; Daum, 1998). Kısaca tarih yönteminin gelişimi için karşılaştırmalı tarih yönteminin daha çok ele alınmaya ve eleştirilmeye muhtaçtır.

Analysis and Criticism of the Comparative Historical Method

A. Teyfur Erdoğan

Short Introduction

The topics discussed in this article are respectively; the definition and description of the comparative historical method (which will be referred to as CHM from here on), the history of the method, the contexts covered by the method, the applications and types of the method, aims pursued by the method, benefits and the ensuing problems. Lastly, the suggested solutions to overcome the problems and the critique of the method.

Definition of the Comparative Historical Method

CHM is the understanding, analyzing and interpretation based on the similarities or differences obtained by comparing historical units taken from the same and/or different place and/or time.

There are various approaches that resemble to CHM but are actually different: *entangled history/Verflechtungsgeschichte, Transfergeschichte, model of cultural transfer,*

 Assoc. Prof., Yıldız Technical University. teyfur@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-2118-4860>

 © Scientific Studies Association
DOI: 10.12658/M0642
insan & toplum, 2021.
insanvetoplum.org

 Received: 15.04.2021
Revision: 13.06.2021
Accepted: 25.07.2021
Online First: 15.09.2021

l'histoire croisée, integration history, relations history (Werner & Zimmermann, 2004; Ther, 2009). *International relations, transculturalism, history of cultural transfers, transnational history* studies on the other hand, are other genres (Middell, 2007, p. 49-72; Conrad, 2008 as cited in Berger, 2003, p. 198; Hoerder, 2009, p. 257,258; Ther, 2009, p. 205,207).

History of Comparative Historical Method

Studies that can be considered as the first examples of “comparative history” lack methodological integrity. These studies were conducted by Ibn Khaldun (1332-1406), Vico (1668-1744), Voltaire (1694-1778), Adam Smith (1723-1790), A. de Tocqueville (1805-1859), Karl Marx (1818-1883), É. Durkheim (1858-1917), Max Weber (1864-1920), Arnold J. Toynbee (1889-1975). From the beginning of the 20th century professional historians like Otto Hinze (1861-1940) (1962-67, v. 1, p. 29, 84-119) and Marc Bloch (1886-1944), begun to give qualified examples with CHM. Fernand Braudel (1902-1985) and other representatives of the *Annales School* are also worth mentioning. In 1935, *Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions* were established. Henri Pirenne (1862-1935) became the first president of the institution. We see that towards the middle of the Second World War, the CHM is focused on the subjects of strikes, welfare investigations, school systems, labor, business world, industrialization, urbanization, minorities and modernization (Burke, 2005, p. 22-24; Kocka & Haupt, 2009, p. 12,17). At the end of the Second World War, numerous studies were conducted to cover the history of the US as part of the Western Civilization with the CHM (Hayes, 1945-46, p. 215, 216 as cited in Kedar, 2009, p. 13). When we come to 1958, two historians that worked with the CHM attract the attention: Ronald Syme (1903-1898) and Fritz Redlich (1892-1978). The journal titled *Comparative Studies in Society and History* began to be published in 1958 (Kedar, 2009, p. 14, 15). Furthermore, there was a remarkable increase of comparative historical studies in the USA and Europe with the end of the cold war in 1989 (Grew, 1985; Kaelble, 1999, p. 7-9, 114-150; Kaelble, 2005; Zimmermann, 2010, p. 170). Following these scholarly developments, discussions on CHM increased and conceptual developments take place (Kaelble, 2005; Kedar, 2009, p. 20-22).

Contexts of the Comparative Historical Method

The contexts of the comparative historical method are political, social, military, legal, religious systems; ideas; movements and cultural areas. Furthermore, CHM is used

in numerous other sub-disciplines of history such as social and political histories, nationalism, concepts, institutions and history of science.

CHM is applied intensively at the end of the 18th century and discussed alongside Darwinist evolution theory in the 19th century and took on a euro-centric perspective (Koselleck, 1975; Fabian, 1983; Burke, 2005, p. 25; Kaelble, 1999, p. 79-92; Osterhammel, 1996). On the other hand, countries outside the Europe were used as “modernization laboratory” for CHM (Schieder, 1965, p. 532; Liakos, 2008, p. 141, 142; Conrad, 2009, p. 55, 56). When conducted studies were examined altogether, it is seen that the CHM was mainly employed at the service of the national histories in Europe (Smelser, 1976). However, it is necessary to note that the CHM has not remained unchanging but has altered and is constantly revised (Green, 1994; 2002; 2004). It is applied in subjects, semantic applications and studies on history of concepts that transcend a single nation and exist in many geographies/nations at the same time, becomes almost impossible to understand without the application of new comparison methods (for a list of these studies see Cohen & O’Connor, 2004, p. 186-197) (Iggers, 1984).

Types and Applications of the Comparative Historical Method

It could be said that there are two dimensions and different formations of these dimensions in the CHM: the first is to examine the contrasts and inconsistencies between the units by trying to make sense of the differences between them; and the second is to focus on the similarities by trying to construct universal models through generalizations and to explain historical developments and changes (Braembussche, 1989; Skocpol & Somers, 1980).

According to Bloch, CHM can be done in two ways: *First*, two units that differ from each other in terms of time and space are examined and their similarities and differences are revealed. *Second*, two units, which are close to each other in terms of time and space, have been in constant and/or intense interaction, or are thought to have been exposed to the same influences or to have come from a common origin are examined and their similarities and differences are revealed. In addition, Bloch considers the efforts to describe and explain the similarities and differences between the phenomena within the same society as comparison, not CHM (2007, p. 36-39). These two types of comparison would later be called *cross comparison* and *parallel comparison*. By the way, *parallel comparison* and *parallel comparative historical* are two different things. There are other terms for comparison types: *contrast-oriented*,

macro-analytic, parallel (Skocpol & Somers, 1980, p. 187-192). Another nomenclature is as follows: cultural, historical, mixed and hermeneutic comparisons (Smith, 1978, p. 240-264). Charles Tilly (1929-2008), on the other hand, mentions four different types of comparison: individualizing, encompassing, variation-finding, universalizing (1984). *Incorporated* comparison can be mentioned as a different type (McMicaheal, 1990. For a good example see Pomeranz, 2000 as cited in Olstein, 2009, p. 48,49). They are comparison types. But again, for the CHM we see that the following terminology is used for its types: *analogisch, paradigmatisch, generalisierend, individualisierend, synthetisch*. A warning here! Types obtained by the *synthetisch* comparison are not the same as Weber's ideal types (Schieder, 1965, p. 533-530).

All these can be distinguished into two types: i. Individualizing, variation-finding, elaborative comparisons. ii. Encompassing, generalizing and universalizing comparisons. Another distinction is made by Jürgen Kocka (1941-): *asymmetrical, symmetrical* (1999, p. 49; Kocka & Haupt, 2009, p. 7).

Goals and Benefits Targeted by the Comparative Historical Method

i. The main purpose of the CHM is to provide historians opportunity to identify and determine historical facts, queries and problems that they could not be able to reveal or could have a hard time revealing without comparison (Kocka, 2003, p. 40; Kocka & Haupt, 2009, p. 4).

ii. Seeing the differences between social systems (Bloch, 1928; Schieder, 1965, p. 531).

iii. Revealing the similarities and differences between the compared units, making explanations based on causality and making generalizations.

iv. Distinguishing the significant from the coincidental and to connect those that seem as coincidental to causality.

v. Discerning the differences between societies and understanding the individuality and uniqueness of every single one of them (Hintze, 1962-67, v. 2, p. 146, 251, 381; Berger, 2003, p. 188-190; Kocka, 2003, p. 40; Thrupp, 1958-59; Zimmermann, 2010, p. 172). In this way, they will be able to correct their ideological and national/self-centered perspectives, criticize and abandon *pseudo* explanations, and open to other perspectives (Bloch, 1928; Pirenne, 1931, p. 444; Elliot, 1991, p. 13-29; Trebitsch & Granjon, 1998; Siegrist, 2003, p. 333-35; Kaelble, 2003, 472, 473. Cp. with Patel, 2005).

vi. Obtaining general explanation models instead of local ones and crosschecking the generalizations and hypotheses (Schieder, 1965, p. 531; Kocka, 2003, p. 40; Kocka & Haupt, 2009, p. 4). Obtaining historical-political hypothetical structures with broad, or even global, generalizations. According to the claims, without these, individual studies cannot systematically connect to each other and remain disconnected (Kocka & Haupt, 2009, p. 11). This goal can be achieved in two ways: On one hand, historians will more easily be able to discern false explanations local and regional studies – which are easily produced and easily accepted – via general models that can be obtained by making generalizations (for a sample study see Kocka, 2007). On the other hand, by comparing individual events, historians will more easily be able to crosscheck typologies and hypotheses (for the application of this second aspect see Hirschhausen & Leonhard, 2001. For theoretical discussions see Bloch, 1928; Sewell, 1967; Grew, 1985; 1990).

vii. Making comparisons between units and finding differences and similarities in order to obtain a concept (Schieder, 1965, p. 531, 540).

viii. Determining how and to what extent the mutual interaction between neighboring societies goes.

ix. Identifying the affinity and connection between societies (units) that point to a common and ancient essence but later differentiated (Kedar, 2009, p. 8).

x. Raising awareness among historians. Getting the opportunity to reverse the customary and ordinary. Revealing the true faces of what is seen as the natural (compulsory) order. That way, an event (that occurred) will only be seen as one of the possible outcomes (Kocka & Haupt, 2009, p. 4).

xi. Unveiling cultural idiosyncrasies and historicity. Comparisons made between units that chosen from distant geographies and foreign cultures invite historians to challenge general terms (Kocka & Haupt, 2009, p. 5).

A Short Review of Goals and Benefits

All these goals can be discussed under classification and explanation (Black, 1966, p. 40-50). For the claim that there is no explanation (thus causality), but only the exercise of understanding can be employed in history, see Erdoğan, 2021.

Problems Encountered When Comparative Historical Method is Applied

- i. Inappropriate use of different comparative techniques.
- ii. Acting ideologically.
- iii. The lack of careful consideration for the selection of the place and time of the units that are compared.
- iv. Prolonged time and cost problems due to the necessity of studies of CHM or the instrumentalization of the unit(s) being compared.
- v. Cursory handling of the units that are being compared (their qualitative and quantitative properties).
- vi. Artificial segregation of the units that are being compared.
- vii. Overemphasis of the CHM on structuralism.
- viii. Historian's insistence on being justified.

Suggestions for Troubleshooting

- i. Functional equivalence.
- ii. Keeping the time and space interval narrow.
- iii. Paying attention to time and space.
- iv. Making holistic comparison.
- v. Having extensive knowledge of the singular.

Conclusion

Critique of the Comparative Historical Method

We see that the studies conducted with the CHM are severely criticized, especially for being oriented towards typology and model making (For a list of these criticisms see Hirschhausen & Leonhard, 2001). These kinds of studies generally fail to see the resistance against what occurred and the possibilities that did not occur. They fall into the error of thinking what occurred was the only option, or the option that occurred is shared and wanted by everyone else. Because they look for a great deal of consistence and homogeneity between the samples. Some of the most severe and serious criticism on this issue comes from the historians who employ the method of *history of cultural transfers* (Kleinschmidt, 1991; Berger, 2003, p. 197; Schriewer, 2003, p. 37).

Concepts are one of the tools used in reaching typology. Concepts pose a danger both because they are generalizing and are impossible to translate into another

language (Erdoğan, 2016). Let us give a few examples of this untranslatability: The concepts of *culture* in French and *Kultur* in German, *functionary* in English and *Funktionär* in German, *liberal* in English and *Liberal* in German, although seemingly similar in meaning, are deeply quite different from each other (Haupt & Kocka, 1996, p. 29). Current knowledge of the distinction between them is a result of a comparison by those who had a good grasp of the meaning of these concepts. However, what is emphasized here is not the similarity but the difference.

Another criticism towards typology-oriented comparisons is that these studies are usually focused on achievements and conditions of success rather than the victims and costs of structural developments. For example, historians either imply or clearly state that structural developments and outcomes such as the English industrialization, Anglo-Saxon democracy, and Western civil society are superior, normal and expected. In the study of other nations and regions, phenomena such as the English industrialization, Anglo-Saxon democracy and Western civil society are shown as perfect outcomes and considered as the main criteria, and other nations and regions are evaluated against these criteria (Kocka & Haupt, 2009, p. 8). Majority of the studies conducted by using the comparative method for the purpose of emphasizing uniqueness and non-repeatability rather than making generalizations and developing typologies also suggest Western superiority (Tekeli, 1998, p. 47, 48).

Even though making the comparison holistically sounds good, it is nearly impossible in practice. In practice, some aspects are usually taken into account. The question of which aspects are to be taken into account also affects the results. Because to compare means to choose, to isolate, to abstract and to decontextualize (Kocka, 2003, p. 41, 42). This inevitably hurts the objectivity. If one makes a comment and raises a such question “Even if we developed a monograph, only certain aspects can be studied, studying all aspects is impossible,” or “What is the difference?” it could be answered this way: Even though the CHM does not require comparisons such as superiority and success, they exist in the mind of the historian. Also, it goes without saying that the selection of the counter-unit to be subject to comparison and the parameters to take into account is related to the historian’s moral, political and ethical values (Kocka, 2009, p. 33; Lorenz, 1999, p. 39). Broad-based world histories produced non-systematically by making superficial comparisons also fall into the trap of fictitious and impressionist stereotypes. Because these are focused on general societal structures and functional contexts and do not make comparisons at the meso or micro-historical levels (Kocka & Haupt, 2009, p. 10, 11).

Comparison based solely on similarities and/or differences also cause the disruption of narration, which is one of the important techniques of historiography. Although narrative form in historiography is severely criticized and I myself favor analytic and problematic historiography instead of narration, I must confess that narration contributes a lot to the storifying of the change and the understanding of the intertwinement of the units and the historical continuity (Oakeshott, 1993, p. 143; Haupt & Kocka, 1996, p. 23; Kocka & Haupt, 2009, p. 14; Kocka, 2003, p. 41).

As a final sentence, I would like to remind all that as Lorenz says, even comparative historical studies that are conducted by keeping the HCM under tight regulations (1999, p. 39), without falling into the traps mentioned above and using dangerous techniques, are vehemently criticized by the majority of the historians (Schieder, 1965, p. 550, 551; Hampl & Weiler, 1978; Daum, 1998). In short, it is necessary for the CHM to be more frequently discussed and criticized for the development of the history methodology.

Kaynakça | References

- Abrams, P. (1994). *Historical sociology*. Cornell University Press.
- AHR Forum. (1999). Bringing regionalism back to history. *American Historical Review*, 104(4), 1156-1239.
- Bachmann-Medick, D. (1997). *Übersetzung als Repräsentation fremder Kulturen*. Verlag Schmidt.
- Baldwin, P. (2009). *The narcissism of minor differences: How America and Europe are alike*. Oxford University Press.
- Barraclough, G. (1978). *Main trends in history*. Holmes-Meier.
- Bender, T. (2002). *Rethinking American history in a global age*. University of California Press.
- Berg, E. ve Fuchs, M. (1999). *Kultur, soziale Praxis, Text. Die Krise der ethnographischen Repräsentation*. Suhrkamp.
- Berger, S. (2003). Comparative history. S. Berger, H. Feldner ve K. Passmore (Ed.). *Writing history. Theory and practice* içinde (ss. 161-179). Bloomsbury Academic.
- Berr, H. (1911). *La synthèse en histoire: Essai critique et théorique*. F. Alcan.
- Black, C. E. (1966). *The dynamics of modernization: a study in comparative history*. Harper and Row.
- Bloch, M. (1928). Pour une histoire comparée des sociétés européennes. *Revue de synthèse Historique*, 46, 15-50 (makalenin dipnotuz İngilizce tercümesi için bkz. Toward a comparative history of European societies. Fredric C. L. ve Jelle C. R. (Ed.). *Enterprise and Secular Change*. Homewood, 1953, ss. 494-521).
- Bloch, M. (2007). Avrupa toplumlarının karşılaştırmalı tarihi için. A. Boratav (Haz.). *Tarih ve tarihçi: Annales okulu izinde* içinde (ss. 20-49). Kırmızı Yayınları.
- Bod, R. (2013). *A new history of the humanities. The search for principles and patterns from antiquity to present*. Oxford University Press.
- Bonnell, V. E. (1980). The uses of theory, concepts and comparison in historical sociology. *Comparative Studies in Society and History*, 22(2), 156-173.

- Braembussche, A. A. van den (1989). Historical explanation and comparative method: Towards a theory of the history of society. *History and Theory*, 28, 1-24.
- Brentano, L. (1874). Die englische Charistenbewegung. *Preußische Jahrbücher*, 33, 431-447.
- Breuilly, J. (1992). *Labour and liberalism in nineteenth-century Europe: Essays in comparative history*. Manchester University Press.
- Budde, G., Conrad, S. ve Janz, O. (2006). *Transnationale Geschichte: Themen, Tendenzen und Theorien*. Vandenhoeck & Ruprecht.
- Burke, P. (2005). *History and social theory*. Wiley.
- Chakrabarty, D. (2000). *Provincializing Europe: Postcolonial thought and historical difference*. Princeton University Press.
- Cohen, D. (2004). Comparative history: Buyer beware. D. Cohen ve M. O'Connor (Ed.). *Comparison and history: Europe in cross-national perspective* içinde (ss. 57-70). Routledge.
- Cohen, D. ve O'Connor, M. (2004). *Comparison and history: Europe in cross-national perspective*. Routledge.
- Conrad, C. (2008). Vergleich und Transnationalitaet in der Geschichte. A. Wirsching (Ed.). *Oldenburg Geschichte Lehrbuch Neuste Zeit* içinde (ss. 317-322). De Gruyter Oldenburg.
- Conrad, S. (2000). What time is Japan? Problems of comparative (intercultural) historiography. *History and Theory*, 38(1), 67-83.
- Conrad, S. (2009). Double marginalization: A plea for a transnational perspective on German history. H. G. Haupt ve J. Kocka (Ed.). *Comparative and transnational history: Central European approaches and new perspectives* içinde (ss. 52-76). Berghahn.
- Daum, W. (1998). Fallobst oder Steinschlag: Einleitende Überlegungen zum historischen Vergleich. H. Schnabel-Schüle (Ed.). *Vergleichende Perspektiven-Perspektiven des Vergleichs: Studien zur europäischen Geschichte von der Spätantike bis ins 20. Jahrhundert* içinde (ss. 1-21). Kliemedia.
- Davillé, L. (1913). La comparaison et la méthode comparative, en particulier dans les études historiques. *Revue de Synthèse Historique*, 1, 4-33, 217-257.
- Davillé, L. (1914). La comparaison et la méthode comparative, en particulier dans les études historiques. *Revue de Synthèse Historique*, 2, 201-229.
- Detienne, M. (2000). *Comparer l'incomparable*. Seuil.
- Divitçioğlu, S. (1967). *Asya üretim tarzı ve Osmanlı toplumu: Marksist üretim tarzı kavramı*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Durkheim, É. (1895). *Les règles de la méthode sociologique*. Félix Alcan.
- Eck, A. (1936). La société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions. *Recueils de la Société Jean Bodin*, 1, 7-9.
- Elliott, J. H. (1991). *National and comparative history*. Oxford University Press.
- Elliott, J. H. (1995). Comparative history. C. B. Guimerans (Ed.). *Historia a Debate. Actas del Congreso Internacional. 7-11.07.1993. Satiago de Compestola* içinde (3, ss. 9-19). Historia a Debate.
- Eisenberg, C. (1989). The comparative view of labour history: Old and new interpretations of the English and German labour movements before 1914. *International Review of Social History*, 34, 403-432.

insan & toplum

- Erdoğdu, A. T. (2005). *Osmanlı Dahiliye Nezareti teşkilat tarihi (1836-1922)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Erdoğdu, A. T. (2016). Kavram ve kavramsallaştırmada üç iddia: Eşanlamlılığın imkansızlığı, çevrilemezlik ve kavramsal dakiklik. K. B. Tirkayi ve L. Sunar (Ed.). *Kavram geliştirme. Sosyal bilimlerde yeni imkanlar içinde* (ss. 49-104). Nobel Yayınları.
- Erdoğdu, A. T. (2021). Doğa bilim dalları ve tarih. M. Y. Ertaş (Ed.). *Tarih ve disiplinler içinde* (ss. 18-48). Kronik Yayınları.
- Ergut, F. (2001-2002). Sosyal bilimlerde tartışma ortamının kurgulanması ve tarihsel sosyolojinin imkânları. *Toplum ve Bilim*, 91, 213-228.
- Ergut, F. ve Uysal, A. (2007). *Tarihsel sosyoloji: Stratejiler, sorunsallar, paradigmalar*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Espagne, M. ve Werner, M. (1987). La construction d'une référence culturelle allemande en France, genèse et histoire. *Annales Économies, Sociétés, Civilisations*, 42(4), 969-992.
- Espagne, M. (1994). Sur les limites du comparatisme en histoire culturelle. *Genèses*, 17, 112-121.
- Espagne, M. (1999). *Les transferts culturels franco-allemands*. PUF.
- Fabian, J. (1983). *Time and the other: How anthropology makes its object*. Columbia University Press.
- Fischer, D. H. (1970). *Historians' fallacies. Toward a logic of historical thought*. Harper and Row.
- Fleischer, C., Kafadar, C. ve Subrahmanyam, S. (2020). *How to write fake global history*. Cromohs. E. Binbaş ve T. Şen (Çev.). <https://t24.com.tr/k24/yazi/uydurma-kuresel-tarih-nasil-yazilir,2860> adresinden erişilmiştir.
- Frederickson, G. (1980). Comparative history. M. Kammen (Ed.). *The past before us: Contemporary historical writings in the United States* içinde (ss. 457-473). Cornell University Press.
- Geary, P. (2001). Vergleichende Geschichte und sozialwissenschaftliche Theorie. M. Borgolte ve R. Lusiardi (Ed.). *Das europäische Mittelalter im Spannungsbogen des Vergleichs: Zwanzig internationale Beiträge zu Praxis, Problemen und Perspektiven der historischen Komparatistik* içinde (ss. 29-38). De Gruyter.
- Glotz, G. (1907). Réflexions sur le but et la méthode de l'histoire. *Revue Internationale de L'enseignement*, 54, 481-495.
- Granger, F. (1911). *Historical sociology*. Methuen & Co.
- Green, N. (1994). The comparative method and poststructural structuralism. New perspectives for migration studies. *Journal of American Ethnic History*, 13(4), 3-22.
- Green, N. (2002). Religion et ethnicité. De la comparaison spatiale et temporelle. *Annales Histoire Science Sociale*, 1, 127-144.
- Green, N. (2004). Forms of comparison. D. Cohen ve M. O'Connor (Ed.). *Comparison and history: Europe in cross-national perspective* içinde (ss. 41-56). Routledge.
- Grew, R. (1985). The comparative weakness of American history. *Journal of Interdisciplinary History*, 16, 87-101.
- Grew, R. (1990). On the current state of the comparative studies. H. Atsma ve A. Burgière (Ed.). *Marc Bloch aujourd'hui: Histoire comparée et sciences sociales* içinde (ss. 322-334). Éditions de l'EHESS.
- Hampfl, F. ve Weiler, I. (1978). *Vergleichende Geschichtswissenschaft: Methode, Ertrag und ihr Beitrag zur Universalgeschichte*. Darmstadt Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

- Hampsher-Monk, I., Tilmans, K. ve Vree, F. van. (1998). *History of concepts: comparative perspectives*. Amsterdam University Press.
- Haupt, H. G. (2001). Comparative history. N. J. Smelser ve P. B. Baltes (Ed.). *International encyclopedia of the social and behavioral sciences* içinde (4, ss. 2397-2403). Elsevier.
- Haupt, H. G. (2006). Historische Komparatistik in der internationalen Geschichtsschreibung. G. Budde, S. Conrad ve O. Janz (Ed.). *Transnationale Geschichte: Themen, Tendenzen und Theorien* içinde (ss. 137-149). Vandenhoeck & Ruprecht.
- Haupt, H. G. ve Kocka, J. (1996). *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*. Campus Verlag.
- Hayes, C. J. H. (1945-1946). The American frontier-Frontier of what? *American Historical Review*, 51(2), 199-216.
- Heidenheimer, A. J. (1973). The politics of public education, health and welfare in the USA and Western Europe: How growth and reform potentials have differed. *British Journal of Political Science*, 3, 315-340.
- Hempel, C. G. (1942). The function of general laws in history. *Journal of Philosophy*, 39(2), 35-48.
- Hintze, O. (1962-1967). *Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte*. G. Oestreich (Ed.). Vandenhoeck & Ruprecht.
- Hirschhausen, U. von ve Leonhard, J. (2001). Europaeischer Nationalismus im West-Ost-Vergleich: Von der Typologie zur Differenzbestimmung. U. von Hirschhausen ve J. Leonhard (Ed.). *Nationalismus in Europa. West- und Osteuropa im Vergleich* içinde (ss. 11-45). Wallstein Verlag.
- Hoerder, D. (2009). Losing national identity or gaining transcultural competence: Changing approaches in migration history. H. G. Haupt ve J. Kocka (Ed.). *Comparative and transnational history: Central European Approaches and New Perspectives* içinde (ss. 247-271). Berghahn.
- Hopkins, A. (1999). Back to the future: From national history to imperial history. *Past and Present*, 164, 198-243.
- Hroch, M. (1968). *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleineren Völkern Europas eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*. Univarsita Karlova. (Türkçesi *Avrupa'da Milli Uyanış-Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi*. İletişim Yay., İstanbul 2011). <http://edoc-histoire.univ-paris1.fr/bibliocomparatisme.pdf>
- Iggers, G. G. (1984). *New directions in European historiography*. Wesleyan University Press.
- Jenuja, M. ve Pernau, M. (2009). Lost in translation? Transcending boundaries in comparative history. H. G. Haupt ve J. Kocka (Ed.). *Comparative and transnational history. Central European approaches and new perspectives* içinde (ss. 105-129). Berghahn.
- Kaelble, H. (1995). La recherche européenne en histoire sociale comparative. *Actes de la recherche en Science Sociale*, 106, 107, 67-79.
- Kaelble, H. (1996). Vergleichende Sozialgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts: Forschungen europäischer Historiker. H. G. Haupt ve J. Kocka (Ed.). *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung* içinde (ss. 91-130). Campus Verlag.
- Kaelble, H. (1999). *Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert*. Campus Verlag.
- Kaelble, H. (2003). Interdisziplinäre Debatten über Vergleich und Transfer. H. Kaelble ve J. Schiewer (Ed.). *Vergleich und Transfer. Komparatistik in den sozial-, geschichts- und Kulturwissenschaften* içinde (ss. 469-493). Campus Verlag.

insan & toplum

- Kaelble, H. (2005). Die Debatte über Vergleich und Transfer und was Jetzt? Transnational, cross-regional and global connections. <https://www.connections.clio-online.net/debate/id/diskussionen-574> adresinden erişilmiştir.
- Kaelble, H. (2007). *Sozialgeschichte Europas. 1945 bis zur gegenwart*. C. H. Beck.
- Kafadar, C. (2004). Cemal Kafadar ile söyleşi: Osmanlı kültür tarihçiliği ve yeni yönelimler. *Toplumsal Tarih*, 122, 26-31.
- Kalberg, S. (1994). *Max Weber's comparative-historical sociology. An interpretation and critique*. The University of Chicago Press.
- Kedar, B. Z. (2009). *Explorations in comparative history*. Magnes Press.
- Kelley, R. (1984). Comparing the incomparable: Politics and ideas in the United States and the Soviet Union. *Comparative Studies in Society and History*, 26, 672-708.
- Kleinschmidt, H. (1991). Galtons Problem: Bemerkungen zur Theorie der transkulturell vergleichenden Geschichtsforschung. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 39, 5-22.
- Kocka, J. (1996). Historische Komparatistik in Deutschland. H. G. Haupt ve J. Kocka (Ed.). *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung* içinde (ss. 47-60). Campus Verlag.
- Kocka, J. (1999). Asymmetrical historical comparison: The case of the German Sonderweg. *History and Theory*, 38(1), 40-50.
- Kocka, J. (2003). Comparison and beyond. *History and Theory*, 42, 39-44.
- Kocka, J. (2007). Civil society in nineteenth-century Europe: Comparison and beyond. M. Hildermeier (Ed.). *Historical concepts between eastern and western Europe* içinde (ss. 85-100). Berghahn.
- Kocka, J. (2009). Comparative history: Methodology and ethos. B. Z. Kedar (Ed.). *Explorations in comparative history* içinde (ss. 29-36). Magnes Press.
- Kocka, J. ve Haupt, H. G. (2009). Comparison and beyond: Traditions, scope, and perspectives of comparative history. H. G. Haupt ve J. Kocka (Ed.). *Comparative and transnational history: Central European approaches and new perspectives* içinde (ss. 1-30). Berghahn.
- Köprülü, F. (1981). *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri*. Ötüken Yay.
- Koselleck, R. (1975). Fortschritt. O. Brunner, W. Conze ve R. Koselleck (Ed.). *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* içinde (2, ss. 351-424). Klett-Cotta Verlag.
- Lal, V. (2004). *The history of history. Politics and scholarship in modern India*. Oxford University Press.
- Langlois, C. V. (1890). The comparative history of England and France during the Middle Ages. *The English Historical Review*, 5(18), 259-263.
- Leikin, J. (2021). From comparative to entangled histories. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 22(1), 173-182.
- Liakos, A. (2008). Canonical and anticanonical histories. N. Panourgia ve G. E. Marcus (Ed.). *Ethnographica moralia. Experiments in interpretive anthropology* içinde (ss. 138-156). Fordham University Press.
- Lorenz, C. (1999). Comparative historiography: Problems and perspectives. *History and Theory*, 38(1), 25-39.
- Manning, P. (2003). *Navigating world history. Historians create a global past*. Palgrave Macmillan.

- Mayer, A. (1981). *The persistence of the old regime. Europe to the great war*. Pantheon Books.
- McGerr, M. (1991). The price of the 'new transnational history'. *American Historical Review*, 96(4), 1056-1067.
- McMichael, P. (1990). Incorporating comparison within a world-historical perspective: An alternative comparative method. *American Sociological Review*, 55, 385-397.
- Meillet, A. (1925). *La Methode comparative en linguistique historique*. H. Aschehoug & Co.
- Middell, M. (2000). Kulturtransfer und historische Komparistik. Thesen zu ihrem Verhaltnis. *Comparativ*, 10, 7-41.
- Middell, M. (2005). *Transnationale Geschichte als transnationales Projekt? Zur Einfuhung in die Diskussion*. Transnational, cross-regional and global connections. <http://geschichte-transnational.clio-online.net/forum/type=diskussionen&id=571&view=print> adresinden erişilmiştir.
- Middell, M. (2007). *Dimensionen der Kultur und Gesellschaftsgeschichte*. Leipziger Universitaetsverlag.
- Mikhail, A. (2020). *God's shadow: Sultan Selim, his Ottoman Empire, and the making modern world*. Liveright.
- Mill, J. S. (1843). *A system of logic. Ratiocinative and inductive. Being a connected view of the principles of evidence and the methods of scientific investigation* (2 Cilt). John W. Parker.
- Moore, B. (1966). *Social origins of dictatorship and democracy. Lord and peasant in the making of the modern world*. Beacon Press.
- Muller, E. W. (1993). Pladoyer fur die komparativen Geisteswissenschaften. *Paideuma*, 39, 7-23.
- Oakeshott, M. (1933). *Experience and its modes*. Cambridge University Press.
- Olstein, D. (2009). Comparative history: The pivot of historiography. H. G. Haupt ve J. Kocka (Ed.). *Comparative and transnational history. Central European approaches and new perspectives* içinde (ss. 37-52). Berghahn.
- Osterhammel, J. (1996). Sozialgeschichte im Zivilisationsvergleich: Zu kunftigen Moglichkeiten komparativer Geschichtswissenschaft. *Geschichte und Gesellschaft*, 22(2), 143-164.
- Osterhammel, J. (2001a). *Geschichtswissenschaft jenseits des Nationalstaats: Studien zu Beziehungsgeschichte und Zivilisationsvergleich*. Vandenhoeck & Ruprecht.
- Osterhammel, J. (2001b). Transnationale Gesellschaftsgeschichte: Erweiterung oder Alternative? *Geschichte und Gesellschaft*, 27, 464-479.
- Pamuk, ř. (1995). *19. yuzylda Osmanlı dış ticareti*. Devlet İstatistik Enstitusu.
- Patel, K. K. (2005). *Transnationale Geschichte-ein neues Paradigma?* Transnational, cross-regional and global connections. <https://www.connections.clio-online.net/debate/id/diskussionen-573> adresinden erişilmiştir.
- Patel, K. K. (2005a). *Soldiers of work. Labor services in Nazi Germany and new deal America, 1933-1945*. Cambridge University Press.
- Pirenne, H. (1923). De la methode comparative en histoire. G. des Marez ve F. L. Ganshof (Ed.). *Compte rendu du Ve Congres International des Sciences Historiques, Bruxelles 1923* içinde (ss. 19-32). M. Weissenbruch.
- Pirenne, H. (1931). What are historians trying to do? S. A. Rice (Ed.). *Methods in social sciences: A case book* içinde (ss. 435-445). The University of Chicago Press. (Makalenin Fransızcası iin bkz. La tache de l'historien. *Le Flambeau*. 14, 1931, 1-18).
- Pomeranz, K. (2000). *The great divergence: China, Europe, and the making of the modern world economy*. Princeton University Press.

- Postan, M. M. (1971). *Fact and relevance. Essays on historical methods*. Cambridge University Press.
- Randeria, S. (2009). Entangled histories of uneven modernities: Civil society, caste councils, and legal pluralism in postcolonial India. H. G. Haupt ve J. Kocka (Ed.). *Comparative and transnational history: Central European approaches and new perspectives* içinde (ss. 77-104). Berghahn.
- Redlich, F. (1958). Toward comparative historiography: Background and problems. *Kyklos: International Review of for Social Sciences*, 11, 362-388.
- Rostow, W. W. (1960). *The stages of economic growth*. Cambridge University Press.
- Salvati, M. (1996). Histoire contemporaine et analyse comparative en Italie. *Genèses: Sciences Sociales et Histoire*, 22, 146-159.
- San, C. (1993). Karşılaştırma yönteminde zaman ve mekan boyutları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 48(1), 155-159.
- Schieder, T. (1965). Möglichkeiten und Grenzen vergleichender Methoden in der Geschichtswissenschaft. *Historische Zeitschrift*, 200(3), 529-551.
- Schieder, T. (1966). Typologie und Erscheinungsformen des Nationalstaates in Europa. *Historische Zeitschrift*, 202, 58-81.
- Schriewer, J. (2003). Problem dimensionen sozialwissenschaftlicher Komparatistik. H. Kaelble ve J. Schriewer (Ed.). *Vergleich und Transfer. Komparatistik in den sozial-, geschichts- und Kulturwissenschaften* içinde (ss. 9-54). Campus Verlag.
- Sée, H. (1923). Remarques sur l'application de la méthode comparative à l'histoire économique et sociale. *Revue de Synthèse Historique*, 36, 37-46.
- Sewell, W. H. Jr. (1967). Marc Bloch and the logic of comparative history. *History and Theory*, 6, 208-218.
- Siegrist, H. (2003). Perspektiven der vergleichenden Geschichtswissenschaft. Gesellschaft, Kultur und Raum. H. Kaelble ve J. Schriewer (Ed.). *Vergleich und Transfer. Komparatistik in den sozial-, geschichts- und Kulturwissenschaften* içinde (ss. 305-339). Campus Verlag.
- Skocpol, T. ve Somers, M. (1980). The uses of comparative history in macrosocial inquiry. *Comparative Studies in Society and History*, 22(2), 174-197.
- Smelser, N. J. (1976). *Comparative methods in the social sciences*. Prentice-Hall.
- Smith, J. Z. (1978). *Map is not territory: Studies in the history of religion*. Brill.
- Spiliotis, S. S. (2001). Wo findet Geschichte statt? Oder das Konzept der Transterritorialitaet. *Geschichte und Gesellschaft*, 27, 480-488.
- Stoler, A. L. (2001). Tense and tender ties: The politics of comparison in North American history and (post) colonial studies. *Journal of American History*, 88(3), 829-865.
- Szeftel, M. (1956). Alexandre Eck, 1876-1953: In memoriam. *The Russian Review*, 15(4), 272-274.
- Tanaka, S. (2004). *New times in modern Japan*. Princeton University Press.
- Tekeli, İ. (1998). *Tarihyazını üzerine düşünmek*. Dost Yay.
- Thelen, D. (1999). The nation and beyond: Transnational perspectives on United States history: A special issue. *Journal of American History*, 86(3), 965-975.

- Ther, P. (2009). Comparisons, cultural transfers, and the study of networks. H. G. Haupt ve J. Kocka (Ed.). *Comparative and transnational history: Central European approaches and new perspectives* içinde (ss. 204-225). Berghahn.
- Thrupp, S. L. (1958-1959). Editorial. *Comparative Studies in Society and History*, 1, 1-4.
- Tilly, C. (1984). *Big structures, large processes and huge comparisons*. Russell Sage Foundation.
- Toynbee, A. (1934-1961). *A study of history* (12 Cilt). Oxford University Press.
- Trebitsch, M. ve Granjon, M. C. (1998). *Pour une histoire comparée des intellectuels*. Édition Complexe.
- Tütüncü, G. ve Ünal, N. (2019). Karşılaştırmalı tarih: Doğuşu, gelişimi, metodolojisi ve Türkiye'deki durumu. *Al-Farabi International Journal of Social Sciences*, 3(4), 79-93.
- Tyrell, I. (1991). Ian Tyrell responds. *American Historical Review*, 96(4), 1068-1072.
- Valensi, L. (1990). Retour d'Orient: de quelques usages du comparatisme en histoire. H. Atsma ve A. Burgière (Ed.). *Marc Bloch aujourd'hui: Histoire comparée et sciences sociales* içinde (ss. 307-316). Édition de l'EHESS.
- Veyne, P. (2014). *Tarih nasıl yazılır?* N. Özyıldırım (Çev.). Metis Yay.
- Wagner, P. (2006). *The languages of civil society*. Berghahn.
- Weber, M. (1985). *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. J. Winckelmann (Haz.). Mohr Siebeck.
- Welskopp, T. (1995). Stolpersteine auf dem Königsweg: Methodenkritische Anmerkungen zum internationalen Vergleich in der Gesellschaftsgeschichte. *Archiv für Sozialgeschichte*, 35, 339-367.
- Werner, M. ve Zimmermann, B. (2002). Vergleich, Transfer, Verflechtung: Der Ansatz der Histoire Croisée und die Herausforderung des Transnationalen. *Geschichte und Gesellschaft*, 28, 607-636.
- Werner, M. ve Zimmermann, B. (2003). Penser l'histoire croisée: Entre empirie et réflexivité. *Annales Histoire Science Sociale*, 58, 7-36.
- Werner, M. ve Zimmermann, B. (2004). *De la comparaison à l'histoire croisée*, Seuil.
- Werner, M. ve Zimmermann, B. (2006). Beyond comparison: Histoire croisée and the challenge of reflexivity. *History and Theory*, 45, 30-50.
- Wittram, R. (1958). *Das Interesse an der Geschichte: Zwölf Vorlesungen über Fragen des zeitgenössischen Geschichtsverstaendnisses*. Vandenhoeck & Ruprecht.
- Yalansız, N. (2019). Karşılaştırmalı tarih. A. Şimşek (Ed.). *Tarih için metodoloji* içinde (ss. 150-158). Pegem Akademi.
- Zimmermann, B. (2010). Historie comparée, histoire croisée. C. Delacroix, F. Dosse, P. Garcia ve N. Offenstadt (Ed.). *Historiographies* içinde (1, ss. 155-162). Folio.